

PIOTR SOBOTKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika
Instytut Języka Polskiego

Współdziałanie podsystemów języka w perspektywie badań etymologicznych

Znaczenie i rozwój słowiańskich zaimków **vьzakъ* i **edьnakъ**

Słowa kluczowe: zaimek; wyrażenie funkcyjne; etymologia; składnia; derywacja; języki słowiańskie

Keywords: determiner; function word; etymology; syntax; word-formation; Slavonic

Wyrażenia funkcyjne są jednostkami, które – jak zauważa Maciej Grochowski (1997: 5) – nie poddają się łatwemu opisowi tak składniowemu, jak i semantycznemu, ponieważ mają właściwości „indywidualne, powtarzające się jedynie w kilkuelementowych seriach [...], odznaczające się niemałym stopniem zmienności kontekstualnej”. Podobnie skomplikowany jest

---

* Omawiana w artykule problematyka mieści się w projekcie badawczym *Polskie wyrażenia funkcyjne w ujęciu diachronicznym*, finansowanym przez Narodowe Centrum Nauki nr UMO-2011/01/B/HS2/04643. Pierwsza część artykułu jest zmienioną i rozszerzoną wersją tekstu, który ukazał się w tomie *Maiuscula linguistica* (por. Sobotka 2014a). Obie części stanowią integralną, komplementarną całość i powinny być oglądane w tej samej perspektywie badawczej, z tego właśnie powodu zdecydowałem się na powtórzenie w tym tekście pewnych zasadniczych treści z już opublikowanej pracy.

również opis diachroniczny i porównawczy kształtów, które obecnie mają status wyrażen funkcyjnych. Wiele z nich we współczesnych językach słowiańskich powstało w wyniku działania dawnych procesów leksykalizacyjnych, gramatyzacyjnych bądź szeroko rozumianych procesów derywacyjnych, np. partykuły pol. *bodaj* ← *bog* + *daj*, *choć* ← *chociec*, r. *wedь* ← **vědě* ‘wiedział’, *edwa* ← **ed(ь)-va*, cz. *nešt’* ← **neχ-ž-t’*, *o-všem* ← *o* + *všem* itd.; spójniki pol. *albowiem* ← *a-bowiem*, *dlatego* ← *dla* + *togo*, r. *убо* ← **i-bo*, *чтобы* ← *что* + *бы*, cz. *ač* ← *a* + **če*, *bud’(to)* ← *буду* itp. Odpowiednich przykładów można wskazać bardzo wiele, dostarcza ich zresztą słownik Kopečnego i współpracowników (por. Kopečný 1973; Kopečný, Šaur i Polák 1980). Zdecydowana większość spójników i partykuł słowiańskich to genetycznie konstrukcje derywowane od różnych jednostek, zarówno o charakterze funkcyjnym, jak i niefunkcyjnym¹.

Spośród takich złożonych wyrażen funkcyjnych wyróżnia się grupa, którą Jadwiga Wajszczuk (1997: 54–58, 62–63) określa jako partykuły spajające, traktowane w niektórych opisach jako spójniki. Są to m.in. polskie *jednak*, *natomiast*, *przecież*, *przeto*, *wszak*, *zaś*, *zatem*, *za to*² i ich innosłowiańskie ekwiwalenty funkcjonalne. Wymienione słowa łączy wspólna genetyczna cecha – powstały one bowiem na bazie dawnych zaimków lub konstrukcji złożonych z zaimka i sufiksu bądź połączeń zaimków z dawnymi przyimkami i ewentualnie innymi wyrażeniami (por. **edinь* ‘pewien, jakiś’ + **-akъ*, **na-to(m)-mistь* ‘na to miejsce’, **per-dь* + *sę* ‘przed siebie’ + *-že*, **per* + *to* ‘przez to’, **vьχ-akъ* ‘każdy’, **za* + *sę* ‘za siebie’, **za* + *těmь* ‘za tym’). Ich pochodzenie „odzaimkowe” nie jest jednak determinantą przynależności do wyznaczonej przez Wajszczuk klasy, należą do niej także słowa, które nie mają genetycznego związku z zaimkami, np. *bowiem*, *mianowicie*.

Z pierwotnych praindoeuropejskich zaimków wykształcały się wprawdzie zarówno spójniki, jak i homonimiczne, jak się zdaje, z nimi partykuły – wiele odpowiednich przykładów odnajdziemy m.in. w językach greckim, gockim, sanskrycie³ – lecz ta ścieżka derywacyjna miała przede wszystkim charakter

¹ Podobnie rzecz się przedstawia z wyrażeniami funkcyjnymi i w innych językach indoeuropejskich. Szerzej na ten temat por. np. Waanders (1997); Dunkel (2014).

² Większość z nich została opisana przez Leszka Bednarczuka (1967) jako spójniki parataktyczne o funkcji adwersatywnej.

³ Pisałem na ten temat w: Sobotka (2014b), zagadnienie to rozwija również Kleszczowa (2014), analizując staropolskie partykuły pochodzenia odzaimkowego. W dawnych

semantyczno-funkcjonalny (zmianie znaczeniowej nie towarzyszyła z reguły zmiana strony formalnej tych wyrazów, lecz zmiana ich funkcji w wypowiedzeniu⁴), nie zaś – jak w wypadku wymienionych wyżej słowiańskich wyrazów funkcyjnych – semantyczno-formalny (zmiana znaczeniowa wiązała się zazwyczaj ze zmianą formy, czego efektem była zmiana funkcji wypowiedzeniowej albo odwrotnie: procesy leksykalizacyjne bądź gramatyzacyjne były efektem jakichś wymagań wypowiedzeniowych (funkcjonalnych)). Języki słowiańskie jednak, inaczej niż sanskryt czy język hetycki, być może dlatego, że zostały zapisane stosunkowo późno, nie dostarczają takich przykładów, w których niejako na gorącym uczynku mogliśmy „przyłapać” ogólnosłowiańskie odzaimkowe wyrażenia nieprzestawialne, które w zależności od kontekstu albo zaczynają pełnić funkcję łączącą, albo stają się komentarzem bądź całej struktury zdaniowej wypowiedzenia, bądź wyłącznie jakiegoś wyrażenia w tej strukturze.

Przykład polskich wyrazów *wszak* i *jednak*⁵ i ich innosłowiańskich formalnych odpowiedników pokazuje, że zmiana przynależności z klasy zaimków do klasy wyrazów funkcyjnych nie jest wynikiem procesu derywacyjnego (w tym wypadku opartego na wzorcu **-ak-*), o czym świadczą współczesne zdania w różnych językach słowiańskich, w których występują kontynuanty prasłowiańskich form zaimków **vьχакъ* i **edinакъ*/**edьnakъ*, ale przekształceń innego typu, związanych ze współdziałaniem podsystemów morfologicznego i składniowego języka, co będzie stanowić główny przedmiot tego artykułu.

Artykuł zasadniczo złożony jest z dwóch części: analizy rozwoju męskiej formy zaimka **vьχакъ* oraz analizy rozwoju męskiego zaimka

---

językach indoeuropejskich w wyniku działania tego wzorca powstawały wyrażenia, które współcześnie bardzo trudno ująć w ramy jakiejś konkretnej klasy: w zależności od rygorystyczności opisu i przyjętych założeń traktuje się je jako przysłówki łączące, przysłówki dozdaniowe, spójniki bądź partykuły, bądź „partykuły spajające”, bądź wreszcie ni to spójniki, ni to partykuły.

⁴ Chodzi tu m.in. o pewne zmiany o charakterze klasowym, np. przekształcanie zaimków wskazujących w anaforyczne lub względne, a następnie w spójniki i/lub partykuły.

⁵ Grochowski (1997: 101) zalicza *wszak* do klasy partykuł jako wykładnik polemiki w dialogu; „wykładnik nawiązania i zarazem stosunku nadawcy do prawdziwości sądu”. Grochowski, Kisiel i Żabowska (2014: 169–171, 204–206) analizują *jednak* w gnieździe partykuł koncesywnych, natomiast *wszak* w gnieździe partykuł uzasadniających.

*edinakъ/**edьnakъ*⁶ (przy czym w każdej z tych części odwołuję się do obu analizowanych zaimków, zwłaszcza tam, gdzie omawiam procesy dla nich wspólne). O takiej kolejności zdecydowały dwa czynniki. Po pierwsze, wyrażenie *wszak* pojawia się w tekstach powstałych na terenie Polski już w XV w., natomiast *jednak* odnajdujemy dopiero w tekstach XVI-wiecznych. Po drugie zaś, podczas gdy zaimkowa przeszłość kontynuantu **vьχakъ* jest dość dobrze poświadczona w tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich, to przykłady z zaimkiem **jedinakъ* są rzadkie i spotykane dopiero w redakcji czeskiej języka cerkiewnosłowiańskiego. W części poświęconej budowie morfologicznej **vьχakъ* oczywiście będę się odwoływał do zaimka **edinakъ*, zostały one bowiem utworzone za pomocą tego samego sufiksu **-akъ*.

Współczesne kontynuanty **vьχakъ* są zaimkami lub partykułami, lub spójnikami. Daje się przy tym zaobserwować interesującą tendencję: podczas gdy południowo- i wschodniosłowiańskie kontynuanty prasłowiańskiej formy pozostały zaimkami⁷, to w językach zachodniosłowiańskich (a dokładniej: w językach czeskim, słowackim, polskim i łużyckich⁸) wyewoluowały one w kierunku wyrażen funkcyjnych:

⁶ Przedmiotem zainteresowań tego tekstu będą wyłącznie formy związane z dawnymi zaimkami męskimi **vьχakъ* i **edinakъ* odmieniającym się według odmiany prostej, tzn. zasadniczo nie będą tu poddawane szczegółowym analizom takie postaci, jak np. pol. *wszako*, *wszaka*, *wszaki*, *wszelki*, *jednako*, scs. *јединаче* itd. Różnica rodzajowa w wypadku zaimków analizowanych od strony synchronicznej ma charakter zazwyczaj czysto dystrybucyjny, natomiast może stawać się poważną różnicą w analizie diachronicznej – z różnych form fleksyjnych nierzadko powstawały wyrażenia należące do odmiennych klas i kategorii, por. np. *jaki* (← **jakъ*) i *jako* (← **jak-o*), *jednaki* (← **edinakъ*) i *jednako* (← **edinak-o*), *jednako-v-y* (← **edinak-o-vъ(jь)*) i *jednako-v-o* (← **edinak-o-v-o*) itd. Por. też analizę etymologiczną współczesnych form *však*, *jednak* itp. niżej.

⁷ M.in. południowosłowiańskim zaimkom, będącym kontynuantami prasłowiańskiego zaimka **vьχъ* (*cuom*, *cema*, *cemo*, *cume*, *ves*, *-a*, *-e*, *-i*, *всичко*, *всички*, *всичките* itp.), kilka studiów poświęciła Zuzanna Topolińska (por. Topolińska 2007; Topolinjska 2009; Topolińska 2009). W artykule nie podejmuję synchronicznej analizy wyrażenia *wszak* i jego odpowiedników w innych językach słowiańskich, takich informacji dostarczają m.in. prace Grochowskiego (1996, 1997), Kisiel (2014) i Grochowskiego, Kisiel i Żabowskiej (2014) – tam też obszerna bibliografia.

⁸ W części analitycznej poświęconej wyrazom powstałym z **vьχakъ* skoncentruję się jedynie na analizie i ewolucji staroczeskich i staropolskich użyć *však* oraz *wszak*. Słowackie wyrażenie *však* wykazuje dość duże podobieństwo na poziomie semantycznym i składniowym do słowa czeskiego, natomiast górnołużyckie *wšak*, jak się zdaje, jeśli nie

- (1) *Hildegard nie słyszała odgłosu ich anielskich kroków – wszak anioły unosiły się najczęściej kilka centymetrów nad ziemią.* (NKJP)
- (2) *[...] wiedziałem już, co będzie kanwą mojej nowej książki. Był to wszak ciekawy okres historii Europy, a także naszej, polskiej.* (NKJP)
- (3) *Po teplém dnu ne pouze noc, však také svatý mír.* (PSJČ)
- (4) *Však! Kdo jiný by nechával pořád takovou ženu jako jste vy?* (PSJČ)
- (5) *Povedal, že my by sme iba peniaze chceli, ináč sme však nikde nie na pomoci.*(SSJ)
- (6) *Maličký počká, kým otec pretočí víno, však?* (SSJ)
- (7) *Gaž jo swójim kolegam pisał, jo nanejmjenjej pór słowkow w maminej rěcy napisal. Te však su byli polne zmólkow a wótery raz njejo wěžel serbske słowo, toś jo wzel nimske.* (Nowy Casnik)
- (8) *Za glodny żywot však jo dobra gošćina najlěpša, a zo mogła gošćina lěpša byś, ako psi swajźbje!* (DTK)
- (9) *[...] всяк академик иметь должен при себе адъюнкта, который должность имеет помощника академику, а притом стараться должен как академик об адъюнкте, так и адъюнкт сам о себе, чтобы ему со временем заступит академика своего, по отбытии его, место.* (НКРЯ)
- (10) *„Дрянь и мерзость всяк человек”, – сказал Гоголь, вот это точно!* (НКРЯ)
- (11) *Upoštevale vsa ta dejstva bi vsak razumen človek zatrdil, da nihče pri zdravi pameti ne bo nikdar napadel tako mogočne države in ji zadal tako silovitega udarca.* (FidaPlus)

Por. także przykłady bułgarskie:

- (12) *Ще успееш ли да се върнеш до утре? – Не се тревожи, утре всякак⁹ съм тук. vs Всеки възпитан човек би постъпил така.* (БТР)

---

pojawiło się pod wpływem czeskim czy polskim, to przynajmniej na jakimś etapie rozwoju mogło ewoluować w podobnym kierunku co zwłaszcza czeskie *však*. Nie bez znaczenia dla rozwoju tego łużyckiego wyrażenia pozostawał także związek z jego niemieckim odpowiednikiem – *doch*. Poza tym w wypadku języków łużyckich nie dysponujemy dobrze poświadczonym dostatecznie dawnym materiałem językowym (najstarszy znany zabytek piśmiennictwa łużyckiego pochodzi z I poł. XVI w.).

⁹ Bułgarski przysłówek *всякак* oczywiście nie jest formalnym odpowiednikiem pol. *wszak*, cz. *však*, dł. *wšak*, r. *всяк*, słwn. *vsak* itd., choć jest ich funkcjonalnym ekwiwalen-

(13) *Аз всякак мога да карам – ти му мисли!* (БТР)

Przytaczane tu wyrażenia najpewniej należy wywodzić z prasłowiańskiego zaimka **vьχакъ*¹⁰, scharakteryzowanego od strony fleksyjnej jako mianownik liczby pojedynczej rodzaju męskiego. Ten typ pochodności, choć narzucający się od strony formalnej, por. **vьχакъ* → cz. *však-ø* → *však*, ma status hipotezy. Dla uzyskania pełnego obrazu części dyskutowanych tu procesów derywacyjnych trzeba rozważyć jeszcze jedną możliwość, a mianowicie powstanie form pol. *wszak*, a także *jednak*, *tak*, *jak* itd. oraz ich innosłowiańskich odpowiedników formalno-fleksyjnych z prasłowiańskich zaimków w rodzaju nijakim zakończonych na **-o* w wyniku apokopy wygłosowej samogłoski przed sylabą zawierającą **-á-*, wówczas za pierwotną postać tych wyrażen należałoby uznać prasłowiańskie neutra **vьχako*, **edina-ko*, **tako*, **jako* itd.

W językach indoeuropejskich istniał wzorzec przechodzenia zaimków do klasy wyrażen nieodmiennych, zwłaszcza przysłówków, polegający na tym, że w funkcji przysłówkowej najczęściej występowały wyrażenia przymiotnikowe w rodzaju nijakim z nom. = acc. (por. Cuzzolin, Putzu i Ramat 2006; Sobotka 2014b). Na przykład w języku staro-cerkiewno-słowiańskim zaimki *vьsĭakъ*, *vьsĭako*, *vьsĭaka* należy odróżnić od przysłówka, względnie przysłówka metapredykatywnego *vьsĭako* o znaczeniach ‘całkowicie’, ‘całkiem’, ‘pewnie’, a zaimek *jĕdinakъ* od przysłówków *jĕdinako* i *jĕdinače* (por. niżej). Taką ścieżkę ewolucyjną w wypadku cz. *jednak/jednák* wskazują Gebauer (1903: 614) i Machek (1968: 703)¹¹, a w wypadku polskiego wyrazu *jednak* i jego innosłowiańskich formalnych odpowiedników proponuje Franciszek Sławski (1952–1956: 547), pisząc, że powstały one w wyniku zaniku

---

tem. Zawiera on bowiem zreduplikowany przyrostek *-(i)ak*. W języku bułgarskim istnieje zaimek *всяк*, lecz jest on, jak podaje Георгиев (1962: 194), dialektalny i rzadki. O niskiej jego frekwencji może świadczyć fakt, że nie odnalazłem żadnego jego wystąpienia w korpusie języka bułgarskiego (Български национален корпус), nie odnotowują go także duże współczesne słowniki tego języka.

¹⁰ Kontynuant staro-cerkiewno-słowiański tego zaimka pojawia się w dawnych zabytkach w kilku wariantach fonetycznych, m.in. *vьsakъ*, *vьsĕkъ*, a także *vьsĭakъ*. Zachodniosłowiańskie *š* odpowiada południowo- i wschodniosłowiańskim *s'*. Oba typy realizacji fonetycznych wiążą się z odmiennym efektem III palatalizacji psł. **χ* w tych językach.

¹¹ Machek wywodzi także *však* z *všako*.

samogłoski wygłosowej na wzór *jak, tak, tam*. Z kolei Kopečný, Šaur i Polák (1980: 247–252, 733–736) nie zajmują jednoznacznego stanowiska, ich opracowanie zawiera odpowiednio dla *však, všaký* i *jednak, jednaký* po dwa hasła: *вѣхакo* i *jedьнаkoljedьнаče* (zaimki przysłowne, spójniki, partykuły) oraz *вѣхакъ* i *jedьнакълjedinakъ* (zaimki przymiotne), przy czym w hasłach wymienionych tu jako pierwsze odnotowują oni również wyrażenia bez końcowego *-o*, co raczej sugeruje, że i ci autorzy skłonni są uznać współczesne metatekstowe wyrażenia z analizowanej tu grupy jako derywaty od formy neutrum, natomiast wyrazy typu *všaký, wszaki, всякий, jednaký, jednaki, однакоий* itd., utworzone z zaimka w odmianie prostej i morfemu zaimkowego **-jь*, przekształconego w końcówkę fleksyjną, omawiają w hasłach *вѣхакъ* i *jedьнакълjedinakъ*. Ten wzorzec derywacyjny od zaimka przymiotnego poprzez jego formę rodzaju nijakiego, która przekształciła się w zaimek przysłowny, do apokopatowanej formy przysłówkowej lub metatekstowej, choć prawdopodobny, nie tłumaczy m.in. współwystępowania np. w języku rosyjskim jeszcze do początków XX wieku dwóch wyrażeń metapredykatywnych *однак* i *однако* (por. (51)–(52) i XIX-wieczny przykład: *Однако ж и это горестное счастье не могло долго быть уделом нашим.*) czy we współczesnym języku ukraińskim wyrażeń *однак, однако, одначе* (por. Білодід 1970–1980) przy braku takich *quasi*-wariantów w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, w którym z kolei z przysłówka *јединako* został utworzony przysłówek metapredykatywny *јединаče*, a nie *јединakъ* (por. także *равьно – равьнѣ* itp.), przy czym istniała tu formalna możliwość apokopy, chociażby z tego względu, że przymiotnikowe *јединakъ* w rodzaju męskim było praktycznie nieużywane (zob. niżej). Ponadto nie potrafię wskazać żadnych wiążących argumentów przemawiających za tym, że wyrażenia południowosłowiańskie o znaczeniu przymiotnikowym, jak np. słwn. *vsak* czy ch./s. *jědnāk*, oraz część wyrażeń wschodniosłowiańskich o funkcji tak przymiotnika, jak i niekiedy przysłówka, np. r. *всяк, одинак* czy ukr. *одинак*, należałoby traktować ze względu na kryterium pochodzenia odmiennie od zbliżonych do nich kształtem słów zachodniosłowiańskich, traktowanych jako derywaty odprzysłówkowe, zwłaszcza, że i jedno, i drugie – jak to zobaczymy – dziedziczą pewne cechy formalne i semantyczne zaimkowo-przymiotnikowych podstaw (czy np. str. wyraz *однак* ‘mimo to, jeszcze, tak czy owak’ to naprawdę słowo semantycznie motywowane sensem ‘однако’, czy może zarówno str. *однак*, jak i str. *однако* są etymologicznie pochodne od

sensu ‘один + ак’? czy cz. *však* to genetyczny derywat **vьχako*, a już ch./s. *svak* to wyraz pochodzący od **vьχakъ*?). Wzorzec, wywodzący wyrażenia metatekstowe od zleksykalizowanych jako przysłówki dawnych form rodzaju nijakiego zaimków przymiotnych, nie uwzględnia także w opisie etymologii analizowanej grupy słów trójpodziału, który musiał się wykształcić jeszcze w okresie późnoprasłowiańskim, na: zaimek przymiotny w odmianie prostej, derywowany od niego przysłówek na **-o* oraz zadiektywizowany zaimek przymiotny odmieniający się według złożonego wzorca odmiany przymiotników (por. scs. ДА ИСПОЛНИТЬ СОВОЮ ВСЕКАЯ; КЪ ВСАКОИ МОУЦЪ); do tych trzech klas należy gwoli ścisłości dołączyć substantywizowane użycia przymiotników i zaimków przymiotnych; te pierwotnie zapewne były produktami operacji dokonywanych na wyrażeniach adiektywnych.

Problem ostatecznego ustalenia pochodności współczesnych wyrażeń funkcyjnych typu cz. *však*, *jednak* itd. najpewniej jest nie do rozstrzygnięcia. Niemniej jednak proponuję chociażby ze względu na ten ostatni argument przyjmując zachodzenie dwóch (nie zawsze, czy zgoła rzadko, równoległych) typów procesów: powstawanie przysłówek z form w rodzaju nijakim przymiotników lub zaimków przymiotnych, te przysłówki mogły podlegać dalszym przekształceniom formalno-znaczeniowym (możliwa byłaby tu także apokopa w pewnych językach słowiańskich i w określonych układach fonetyczno-funkcjonalnych) oraz powstawanie przysłówek, a z nich wyrażeń metatekstowych, z tracących przejrzystość fleksyjną ze względu na pojawienie się odmiany złożonej i ewolucję samogłosek jerowych form przymiotników i zaimków przymiotnych w rodzaju męskim (możliwe, że ten typ rozszerzał się w wyniku działania analogii na pierwotne zaimki w rodzaju *tam*, *sam*). Ta ostatnia ścieżka derywacyjna – ponieważ procesy z nią związane zachodziły stosunkowo późno i najczęściej już na gruncie poszczególnych języków słowiańskich – tłumaczyłaby m.in. nieobecność wyrażeń funkcyjnych o kształtach *vьsĭakъ*, *ĭedъnakъ* w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, a także brak takich funkcyjnych realizacji w większości języków południowo- i wschodniosłowiańskich oraz ich rozprzestrzenianie się w grupie języków zachodniosłowiańskich (być może pod wpływem jakiegoś jednego języka).

Przyjmuję zatem, że wyrażenia z przykładów (1)–(11) mogły powstać z formy zaimkowej **vьχakъ* (i analogicznie, wyrażenia omawiane w drugiej części tekstu, por. przykłady (34)–(52), będą wywodził z formy

*edinakъ/*edьnakъ), będącej dawną formacją, której podstawą był zaimek rodzajowy nieokreślony, uogólniający *vbъxъ, *vbъxa, *vbъxo ‘wszystek; cały’¹², a formantem – sufiks *-(*’*)*ak-ъ*. Ten sam sufiks posłużył do utworzenia i innych wyrażen zaimkowych: *edinakъ ‘jedyne, pojedynczy, niezłożony’, *jakъ ‘jaki, który’, *kakъ ‘jaki’, **s’akъ* ‘owaki’, *takъ ‘taki’, *ovakъ ‘inny’. Wygłosowy jer twardy w tych zaimkach jest końcówką fleksyjną mianownika liczby pojedynczej rodzaju męskiego, w rodzaju żeńskim odpowiadała mu końcówka *-*a*, natomiast w nijakim *-*o*. Zaimki tej grupy – jak to już zostało powiedziane – mogły także tworzyć formy złożone z zaimkiem *ib, *ia, *ie, stąd być może współczesne wyrażenia *taki*, *onaký*, *всякий*, *однакий* itd. Z formalnego punktu widzenia ten ostatni proces zbliżał odmianę tych zaimków do złożonej odmiany przymiotników.

Opis znaczenia sufiksu **-ak-*, będącego m.in. częścią analizowanych tu historycznych formacji, wymaga uważnego oglądu materiału słowiańskiego i porównawczego oraz oddzielenia struktur z tym przyrostkiem odziedziczonych z epoki wczesnoprasłowiańskiej od struktur powstałych na gruncie późnoprasłowiańskim (por. m.in. Doroszewski 1928; Wojtyła-Świerżowska 1974). Holub i Kopečný (1952: 450) sugerują – jak się zdaje – istnienie dwóch homonimicznych morfemów, których kontynuantami w języku czeskim byłyby sufiksy: rzeczownikowy *-ák* i przymiotnikowy *-aký*. Ten drugi morfem jest jednak pierwotnie konstrukcją dwumorfemową, złożoną z sufiksu

¹² Odpowiednikiem tego zaimka w języku litewskim jest zaimek *visas* ‘wszystek, cały’ (por. Smoczyński (2007: 762); tam też interesujące, lecz bardzo niepewne informacje na temat etymologii zaimka *vbъxъ), a w sanskrycie – wyrażenie *viṣu-* o znaczeniu ‘we wszystkich kierunkach’, będące członem derywatów i kompozytów, np. *viṣuṇa-* ‘różnorodny’ (por. Mayrhofer 1996: 565). Oba wyrażenia wywodzą się z pie. **ui-so-* ← **ui-k(u)o-* o trudnym do ustalenia znaczeniu. W słowniku języka starosłowiańskiego (Kurz, Dostál i Štěrbová 1966: 371) wyrażenie *всѣакъ*, *-а*, *-о* zostało sklasyfikowane jako zaimek nieokreślony, odpowiadający zaimkom *každý*, *veškeryj*, *všechen*; *каждый*, *всякий*, *весь*; *jeder*, *all*, *aller*; *πᾶς*, *ἕκαστος*; *unusquisque*, *omnis*. Dla porównania zaimkowi *всь*, *-а*/*-а*, *-е* odpowiadają według tego słownika słowiańskie zaimki *všechen*, *veškeryj*, *vesь* (Kurz, Dostál i Štěrbová 1966: 368). Różnica zatem między podstawą a derywatem wiązałaby się z takimi komponentami semantycznymi, które różnicowałyby m.in. zaimki *všechen*, *veškeryj*, *vesь* od zaimków *každý*, *каждый*, *всякий*. Zaimek *vbъxъ odnosiłby się zgodnie z tą interpretacją do jakiegoś ogółu indywiduów, podczas gdy zaimek *vbъxakъ ujmowałby ten ogół jako zbiór złożony z poszczególnych indywiduów. Gdyby tak było istotnie, to **-ak-* należałoby uznać za wykładnik znaczenia ‘zbiór złożony z elementów o cesze wyrażonej podstawą’. Por. też hasła *vbъxako i *vbъxakъ w: Kopečný, Šaur i Polák (1980: 733–736).

*-ak(ь) i morfemu odzaimkowego *-iь; Klemensiewicz, Lehr-Spławiński i Urbańczyk (1965: 198, 202, 209, 211, 218, 223, 224, 236) zdają się podzielać ten pogląd, a na temat -ak(i), odpowiednika czeskiego -aký, piszą, że był to formant, który posiadał funkcję wyrażania „właściwości, która zależnie od pnia ma odcień wskazujący, pytający, uogólniający” (Klemensiewicz, Lehr-Spławiński i Urbańczyk 1965: 236). U podłoża obu rozwiązań, bardzo zresztą do siebie zbliżonych, leży – jak się zdaje – przekonanie, że sufiks *-ak- musiał mieć inne znaczenie w połączeniu z różnymi podstawami¹³. Kształt ten odnajdujemy w rzeczownikach odczasownikowych, odprzymiotnikowych, odrzeczownikowych, a także w wyrażeniach, których podstawą były dawne zaimki. Wśród wyrażeń rzeczownikowych z formantem -(')ak (wiele z nich odnotowuje Wojtyła-Świerzowska (1974: 66–70, 74)) przeważają agentywne formacje odczasownikowe (por. ukr. *хроб'ак*, cz. *zabiják*, śl. *jedák*, pol. *pi-jak*, r. *маяк*, scs. *прошакъ*, a także być może rosyjska formacja analogiczna *дурак*). Są one jednak najprawdopodobniej późniejsze niż formacje tworzone od wyrażeń nominalnych (np. ukr. *чир'ак*, ch. *rōdāk*, r. *четвертак*, *мор'ак*, możliwe także, że pol. *ślimak*), z których pewne mogą być wczesno-prasłowiańskie bądź mogą należeć jeszcze do dziedzictwa indoeuropejskiego (np. pol. *junak*, por. pie. **ǰeu-* ‘młody’, *swojak*, pie. **suo-* ‘swój’, być może *ptak* ← *рѣтакъ, por. lit. *pūtė* ‘kura’, choć słowo to i pokrewne mu mają ciemną etymologię). Wydaje się zatem, że sufiks *-ak- istotnie był wielofunkcyjny, lecz linia podziału obu równokształtnych jednostek nie przebiegała między rzeczownikami a zaimkami lub przysłówkami czy spójnikami, jak sądzili

¹³ Wojtyła-Świerzowska (1974: 63) pisze, że wielofunkcyjność słowiańskich sufiksów z podstawowym elementem -k- jest konsekwencją ich możliwości łączenia się z różnymi podstawami derywacyjnymi, zarówno werbalnymi, jak i nominalnymi. *Słownik prasłowiański* (Sławski 1974: 89–90) na temat wywodzącego się z ie. *-ā-ko- sufiksu *-akъ-/*-jakъ- pisze następująco: „Występuje on w 3 zasadniczych funkcjach: a) substantywizuje przymiotniki, zaimki, liczebniki: *bujakъ* ‘coś niepoahamowanego, gwałtownego, istota silna, niepoahamowana’ < *bujь* ‘potężny, silny, bujny’; *novakъ* ‘ktoś nowy, nowicjusz’ : *novь* ‘nowy’; *junakъ* ‘młodzieniec, junak’ : *junь* ‘młody’; *sira'kъ* ‘sierota’ < *sirь* ‘samotny, osierocony’; *svojakъ* : *svakъ* ‘szwagier, swojak’ < *svoję* ‘swój’; *edinakъ* ‘samotnik, jedynak’ < *edinь* ‘jeden’; b) w formacjach odrzeczownikowych tworzy nazwy osób związanych z przedmiotem wyrażonym przez podstawowy rzeczownik, np. *rodakъ* : *rod'akъ* ‘członek rodu’ < *rodь* ‘ród, szczerp’; *rybakъ* (płn.) ‘łowiący ryby’ < *ryba*; c) tworzy dewerbalne nomina agentis i instrumenti: *ėdakъ* (płn.) ‘zarłok; gardziel’ < *ėdati* ‘jadać’; *ležakъ* ‘lubiący leżeć, leń; przedmiot do leżenia’ < *ležati* ‘leżeć’; *pros'akъ* ‘żebrak’ < *prositi* ‘prosić’; *chodakъ* ‘dużo i chętnie chodzący’ < *chodati, choditi* ‘chodzić’”.

Holub i Kopečný, lecz między formacjami dewerbalnymi a denominalnymi – te pierwsze zresztą, jak uważa m.in. Łoś (1925: 63), skoro były tworzone od czasowników z tematami na *-a*, były formacjami z pierwotnym sufiksem **-kъ*¹⁴. Formacje denominalne, wśród których znajdują się nazwy nosicieleli cech (pol. *junak*, *prostak*, cz. *chudák*, *chytrák*), nazwy nazywające przedmiot/osobę od miejsca pochodzenia (*Polak*, *Pražák*, *Bósnják*, *lesák*, *dvořák*), nazwy ekspresywne lub istot młodych (*chłopak*, *kurak*, *cielak*, cz. *darebák*), nazwy znamionujące typu *maliniak* i in., por. też *křižák*, *domak*, *zemljak*, *медяк*, nie tworzą jednorodnej grupy derywacyjno-formalnej. Wydaje się, choć zapewne możliwe są tu pewne podobieństwa będące wynikiem jakiegoś rodzaju atrakcji, że innego typu konstrukcjami są niektóre wyrażenia odrzeczownikowe, a innego odprzymiotnikowe i odzaimkowe. W wypadku pewnych formacji odrzeczownikowych formant jest wykładnikiem dającego się dość łatwo zrekonstruować znaczenia, które być może jest wtórne i pochodne od znaczenia formantu w strukturach odprzymiotnikowych. Inaczej rzecz się przedstawia w grupie rzeczowników odprzymiotnikowych, np. z psł. **ĭunъ* ‘młody’ powstała forma **ĭunakъ*, która pierwotnie musiała prawdopodobnie znaczyć nie tyle ‘(ten) młody’, ile po prostu ‘młody’¹⁵. W derywacji **ĭunъ* → **ĭunakъ* nie doszukiwałbym się transpozycji (przymiotnik → rzeczownik). Wydaje się bowiem, że już **ĭunъ* mógł pełnić funkcję rzeczownikową (analogicznych przykładów, wskazujących, że derywacja na **-akъ* nie polegała na przechodzeniu z jednej klasy do innej, dostarczą zaimki **vъχъ* – **vъχakъ*), a niewykluczone także, że **ĭunakъ* mógł być nie tylko rzeczownikiem, lecz

¹⁴ M. Maciołek (2012: 16) objaśnia tę derywację następująco: „Wpierw był to zatem nie przyrostek **-akъ*, lecz **-kъ*, który dodawany do tematów samogłoskowych w poczućiu osób mówiących rozszerzył się o tę tematyczną samogłoskę na mocy absorpcji morfologicznej, dając wtórną, perintegracyjną postać **-ak(ъ)*, którą łączono już z różnymi innymi tematami czasownikowymi, nie tylko zakończonymi na *-ac*, ale też na *-ic* oraz *-ec*”.

¹⁵ Innego zdania jest M. Jakubowicz (2010: 212), która – omawiając prasłowiańskie wyrażenie **ĭunъ* – pisze: „Przy przymiotnikach brak znaczeń innowacyjnych. Cechy konotacyjne związane z młodością: ‘silny’ i ‘odważny’ można odnaleźć w różnych językach słowiańskich w znaczeniach derywatów, które można sprowadzić do formy **junakъ* ‘śmiałek, bohater’ i ‘siłacz, mocarz’”. Sądzę, że innowacje, o których pisze Jakubowicz, są późne; być może specjalizacja znaczeniowa tego rzeczownika towarzyszyła substancywizacji przymiotników pochodnych od wyrażenia **moldъ*, konkurujących w językach słowiańskich z przymiotnikami wywodzącymi się z **ĭunъ*. Nabywanie znaczeń dodatkowych przez wyrazy tego typu wiązało się najprawdopodobniej z pewną potencją znaczeniową zakodowaną w tych strukturach, o czym jeszcze będzie mowa niżej.

również przymiotnikiem – scs. ЮНАКЪ był przede wszystkim odpowiednikiem greckich przymiotników *νέος* ‘młody’ i *νεαρός* ‘ts.’, choć był także używany jako ekwiwalent gr. *νεανίσκος* ‘młodzieniec’ (por. Трубачев 1981: 193–194)¹⁶. Jeżeli mam rację, to formant **-akъ* musiał być wykładnikiem innej funkcji niż funkcja syntaktyczno-strukturalna. Wydaje się, że pierwotne znaczenie analizowanego sufiksu w formacjach deadiektywnych nie wiązało się z takimi wartościami, jak: ‘nazwa nosiciela cechy’, ‘nazwa znamionująca’, ‘nazwa odmiejscowa’ itp., lecz że miało ono znacznie ogólniejszy zakres. Sądzę, że w wielu z nich przyrostek **-ak-* jest wykładnikiem deiktyzacji – wskazywania istnienia poszczególnych obiektów wyznaczonych bądź niewyznaczonych wśród ogółu obiektów należących do jednego zbioru, por. stp. *dziwy* → *dziwak* (np. *Petrus est mirabilis* vlg. *dzyvak*, SStp)¹⁷. Innymi słowy, jego znaczenie miałoby charakter wyszczególniający i byłoby powiązane z funkcją określającą czy *quasi*-określającą. Do tej samej grupy, co wyrażenia deadiektywne, trzeba chyba także włączyć zaimki typu **edinakъ*, **s'akъ*, **svojakъ*, **takъ*, **ovakъ*, a także zaimek **vъhakъ* oraz formacje tworzone od liczebników, jak np. stp. *trzeciak*, *czwiartak* ‘tetrarcha’.

Przyjęcie jednego typu motywacji (deiktyzacja lub determinantyżacja grupy imiennej) zarówno dla wyrazów tworzonych od podstaw przymiotnikowych, jak i zaimkowych oraz liczebnikowych nie tylko nie stoi w sprzeczności z historycznym rozwojem tych nominalnych części mowy (te trzy klasy wykazywały dość duże podobieństwa na poziomie ich fleksji, poza tym niektóre liczebniki wykształciły się z zaimków bądź przymiotników), lecz również może częściowo tłumaczyć pewną łatwość przechodzenia pierwotnych przymiotników, zaimków i liczebników z tym morfemem do klasy rzeczow-

¹⁶ O pierwotnie przymiotnikowym charakterze tego słowa nie tyle świadczą jego greckie przymiotnikowe odpowiedniki (*νέος*, *νεαρός*), te bowiem mogły być również w języku greckim używane w funkcji rzeczowników, lecz istnienie kontrastu między ЮНАКЪ ‘νέος’ a ЮНАКЪ ‘νεανίσκος’.

¹⁷ O deiktycznym wymiarze sufiksu *-ak-* może m.in. świadczyć to, że wyrażenia z tym morfemem zazwyczaj miały referencję jednostkową, np. stp. *jedynak/jedzinak* to ‘jeden syn’ (Izaak, Jezus), a *czwartak/ćwiartak* to wyraz specjalnie utworzony na oznaczenie tetrarchy. Dla porównania, w języku starobiałoruskim *единакъ* to ‘pustelnik’, a także ‘jeden syn ojca (baćki)’. Podobnie charakter deiktyczny mają staropolskie wyrazy *swak* (od *swój*), *prostak* (od *prosty*), *którak* (od *który*) – słowo to, tak jak *pak* ‘zaś to...’, *opak*, *inak*, *innak*, zachowało w języku staropolskim status zaimkowy, por. *Rozzy, panno, kohanecz, ohledawa kned wynecz, gycssze-li ge czal. A ktorak mozye czal byczy?* (SStp).

ników (*jedynak, prostak, pustak, modrak, trojak*), choć oczywiście wymaga wprowadzenia dodatkowych objaśnień, tłumaczących ich szczególną predylekcję do przechodzenia do innych klas, np. przysłówków (*nijak, na opak z pie. *apo-* ‘od’), partykuł (*niejako*) lub *quasi*-spójników (*jak, jednak, wszak*) – z oczywistych względów interesujący nas sufiks nie był elementem warunkującym tego typu zmiany kategoriale. Przyjrzyjmy się pod tym względem przykładom staro-cerkiewno-słowiańskim, pochodzącym z kodeksów *Mariańskiego, Assemaniego* i *Sawy*, w których występują paralelne zaimki *всь* ‘cały/wszystek’ i pochodny od niego *всакъ* ‘każdy’:

(14) и его же всь миръ не может приатъ. (I 14: 17,1)
‘i jego więc cały świat nie może przyjąć’.

(15) и призвавъ всь народъ глааше имъ. (Mc 7: 14)
‘i przywoławszy cały lud, powiedział im’.

vs

(16) яко не изнеможетъ отъ б̄а всакъ гл̄ъ. (Lc 1:37)
‘ponieważ nie będzie niemożliwe od Boga każde słowo’ (bo u Boga nic nie będzie niemożliwe).

(17) тако въ свѣкъ свираѡи’ а не въ б̄ъ богатѣѡи. (Lc 12:21)
‘tak każdy zbierający do siebie, a nie w Boga bogacący [się]’.

Wybór przykładów z tekstów ewangelicznych nie jest przypadkowy. Dzięki temu bowiem możliwe jest zestawienie użyci słowiańskich z odpowiadającymi im użyciami greckimi. Zaimkowi *всь* ze zdania (14) w oryginale odpowiada rodzajnik określony $\acute{o}$, a zaimkowi ze zdania (15) – w zależności od redakcji – albo rodzajnik określony, albo zaimek $\pi\acute{\alpha}\varsigma$ ‘cały, wszystek’. Na poziomie ekwiwalencji zaimek *всакъ/всѣкъ* niczym się nie różnił od zaimka *всь* – w zdaniu (16) jest on bowiem odpowiednikiem greckiego zaimka $\pi\acute{\alpha}\varsigma$, a w zdaniu (17) – rodzajnika określonego. Wyrażenie *всь* w tekstach staro-cerkiewno-słowiańskich¹⁸ najczęściej pełniło funkcję determinantu grupy nominalnej jako jej człon kwantytatywny zarówno w prepozycji, jak

¹⁸ Analizie zostały poddane nie tylko wspomniane wyżej kodeksy, lecz również *Kodeks Zografski, Supraski, Psalterz Synajski, żywoty Konstancyjna, Metodego, Mszał ki-*

i postpozycji, np. *всь дѣлѣ* ‘cały długi’, *всь народѣ* ‘cały lud’, *всь мирѣ* ‘cały świat’, *всь градѣ* ‘całe miasto’, *всь азѣкъ* ‘każdy język’, *снѣмѣ* *всь* ‘cała rada’, *сѣдѣ* *всь* ‘cały sąd’. Mogło ono również – zapewne właśnie dzięki zmiennemu szykowi – występować w pozycji predykatywnej, por. *вз грѣсѣхъ тѣи родилъ с еси всь* ‘w grzechach urodziłeś się cały/ wszystek’, *вѣ же хитонъ нешѣвеннъ и сѣ врѣхоу истрѣканъ всь* ‘tunika zaś nie była szyta, ona od góry [była] utkana cała/w całości’. Te dwa ostatnie przykłady warto skonstrastować z takimi, w których *всь* pojawia się wprawdzie przy orzeczeniu imiennym, ale pełni w nim funkcję polegającą na wprowadzeniu informacji kwantytatywnej, jak np. w wyrażeniu: *измѣвенѣи не трѣвоуетъ тѣкъмо ногѣ оумѣити естѣ бо всь чистѣ* ‘wykapany nie potrzebuje [cały się obmyć] – tylko nogi [ma] umyć, bo jest cały czysty’. Wyrażenie *всьіакѣ* miało – jak się zdaje – charakter głównie kwantytatywny, por. *всакѣ глаголѣ* ‘każde słowo’, *всакѣ страхѣ* ‘każdy strach’, *всѣкъ демонѣ* ‘każdy demon’, *всѣкъ градѣ* ‘każdy gad’, *всѣкъ годѣ* ‘każdy rok’, *всѣкъ чловѣкъ* ‘każdy człowiek’. W identycznej funkcji pojawiał się zaimek *всьіакѣ* w tekstach cerkiewnosłowiańskich redakcji bułgarskiej, por. *хлѣбъ нашъ насѣштѣнѣи дан намѣ на всѣкъ дѣнь* ‘chleb nasz powszedni dany nam na każdy dzień’, *на всѣкъ же праздѣникѣ отъпощтааше имѣ єдного сѣвѣзѣнѣ* ‘na każde święto odpuszczał [tj. uwalniał] im jednego z więźniów’. W piśmiennictwie cerkiewnosłowiańskim odnajdujemy jednak i inne przykłady użycia tego zaimka, choć są one rzadkie i niewykluczone, że związane z jakimiś obcymi wpływami. W tłumaczeniu Ewangelii wg Jana w redakcji ruskiej czytamy:

(18) *всакѣ иже оубиетѣ вѣи мѣнитѣ сѣ словѣжѣѣ приносини боу*. (I 16:2)
(za: Копыленко 1961: 181)

‘każdy, który zabije was, (po)myśli sobie, [że] przysługę przynosi Bogu’.
por. oryg. *πᾶς ὁ ἀποκτείνας ὑμᾶς δόξῃ λατρείαν προσφέρειν τῷ θεῷ*.

Różnica między oboma zaimkami, przynajmniej na gruncie cerkiewnosłowiańskim redakcji południowosłowiańskich, wiązała się zatem z tym, że podczas gdy *всь* używany był w różnych układach składniowych (determinujących i predykatywnych), to dystrybucja *всакѣ* była ograniczona do

---

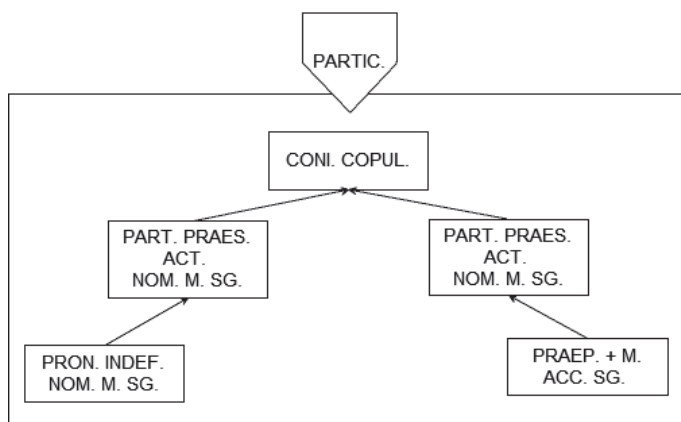
jowski oraz *Fragmenty praskie*. W niniejszym tekście nie chodzi o opis źródeł, dlatego pomijam w nim dokładne lokalizacje cytatów.

funkcji określnika nadrzędnika, przy czym w użyciach kwantytatywnych członem określanym w obu wypadkach bywał zarówno obiekt ożywiony, jak i nieożywiony. Inne użycia *vbzakb*, jak w przykładzie (18), trzeba potraktować jako wyjątkowe. Pod względem semantycznym oba zaimki odnoszą się do pewnego zbioru indywiduów, jednak zaimek *vbcb* informuje zazwyczaj o wyczerpaniu ekstensji nazwanego pojęcia, a zaimek *vbzakb* odnosi się do całej ekstensji nazwanego pojęcia. Sądzę, że specjalizacja znaczenia tego ostatniego zaimka możliwa była dzięki sufiksowi **-akb*. A zatem strukturalne znaczenie **vbχakb* ma pewną wartość enumeratywną, to ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru wszystkich (**vbχb*) (o których mówię)’. Podobnie rzecz się przedstawia w wypadku innych wyrażań odzaimkowych i odprzymiotnikowych z **-ak-*; znaczenie strukturalne **iunakb* to ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru młodych (**iunb*) (o których mówię)’, a **ied(y)nakb* to ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru jed(y)nych (o których mówię)’¹⁹ itd. W następnych etapach rozwojowych mogło dojść do kolejnych przekształceń znaczeniowych, czego efektem była specjalizacja typu: **iunakb* ‘jeden z **iunb*’. Komponent nawiasowy „o których mówię” wynika z działania na zbiorze i jest efektem przekształcenia ‘wszyscy’/‘cały’ w ‘każdy (element zbioru A)’; mówienie zresztą jest już wpisane w układ od... poprzez... do..., precyzujący na zasadzie enuncjacji podklasy zbioru A (por. Bogusławski i Wawrzyńczyk 1993: 235–236) bez konieczności w tym wypadku jego hierarchicznego uporządkowania, ponieważ zbiór, o którym mowa ze względu na cechę α należy uznać za jednorodny lub niemal jednorodny (wszystkie lub prawie wszystkie jego elementy i każdy z poszczególnych elementów są α (**vbχb*, **iunb*, **edinb*/**edbnb* itd.)). Powiedzenie *každy* bez refleksji na temat znaczenia i zarazem zakresu wyrażań jest chyba niemożliwe, inaczej niż w wypadku *cały/wszystek*. Między zaimkami **vbχb* a **vbχakb* zachodzi zatem taka różnica, jak między ogólnością przypadkową a ogólnością logiczną (niemożliwość wyliczenia implikuje niemożliwość logicznego sumowania).

Dotychczas analizowane przykłady nie tłumaczą jednak przejścia **vbχakb* do klasy wyrażań funkcyjnych, choć pewne światło może na tę zmianę

¹⁹ W tej samej soczewce **-ak-* należy również oglądać wyrażenia typu *tak*, *owak*, *siak*, *jak* itd., choć ze względu na brak odpowiednich poświadczeń trudno rozpoznać np. w *jak* ‘od jednego poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza *jich* [czyli zapewne onych] (o których mówię)’.

rzucić zdanie (17). Niewątpliwie *всѣкъ* jest w nim określeniem imiesłowu czasu teraźniejszego czynnego, będącego odpowiednikiem greckiego imiesłowu czasu teraźniejszego czynnego *θησαυρίζων* utworzonego od czasownika *θησαυρίζω* ‘gromadzić zapasy; przechowywać dla siebie’. W obu wypadkach mamy do czynienia z substancywizacją imiesłowu, której formalnym wykładnikiem w języku greckim jest rodzajnik określony czy – jak to się czasami określa w literaturze przedmiotu (por. Bakker 2009: 194) – partykuła substancywizująca (por. *ὁ θησαυρίζων*), a w języku staro-cerkiewno-słowiańskim – determinant *всѣкъ*. Niewykluczone, że to proces substancywizujący przeszkodził właśnie w rozluźnieniu łączliwości między determinatem a determinantem, który dzięki temu nie przestał nadawać nadrzędnikowi znamienia określoności funkcyjnej. Wydaje się bowiem, że kluczowy w tym wypadku jest rodzaj syntaktycznej relacji między składnikami zdania. Struktura przykładu (17) zdaje się przedstawiać następująco:

Wszystkie składniki wypowiedzenia (17), poza zinterpretowanym tu jako partykuła dozdaniowa wyrażeniem adverbialnym *tako*, spełniają warunki nakładane na składnię zależności. Centrum wypowiedzenia stanowi spójnik łączący *a ne*, informujący, że to, o czym mowa (*głupcze, w tę noc duszy twojej zażądają od ciebie, a coś przygotował, komu zostanie*) odnosi się do pierwszego wyrażenia, a nie odnosi się do drugiego. Oba połączone wyrażenia pełnią funkcję rzeczowników, pierwsze jest określane przez zaimek, drugie natomiast przez wyrażenie przyimkowe.

Sądzę, że gdyby nie procesy substantywizujące, brak zrealizowania formy *verbum finitum* (przynajmniej jako członu konstytuującego *quasi*-następnik) oraz współwystępowanie *tako* i *всѣкъ*, nie mielibyśmy tu do czynienia z połączeniem jednorodnych składników współrzędnych (, *a ne*), a wyrażenie *всѣкъ*, gdyby nie tworzyło z imiesłowem związku zgody, mogłoby zacząć pełnić funkcję adwersatywną z odcieniem rezultatywnym. Oczywiście czynników komplikujących taką zmianę jest więcej niż te, które wymieniłem: z pewnością nie pomaga tu jeszcze fakt, że imiesłów *сѣбирājѣи* nie jest użyty w apodozie. Funkcyjnego charakteru zatem omawianemu zaimkowi, *mutatis mutandis*, musiałyby nadać przekształcenia składniowe wsparte jakimiś zmianami semantycznymi²⁰, a także pewne przegrupowania warstwy informacyjnej. Idealne ku temu warunki syntaktyczne stwarzałaby składnia parataktyczna, w której **вѣкъ* wchodziłby w interakcję z jakimś *quasi*-następnikiem w kontekście łączliwości opartej na kookurencji (trzeba przy tym dodać, że **вѣкъ* po osłabieniu i zaniku jerów najpewniej był enklityką). Parataksa wydaje się najlepszym układem składniowym do powstawania wyrażen metatekstowych, bowiem do jej istoty należy chęć dodania przez mówiącego czegoś, co już zostało powiedziane (i to najczęściej dodania czegoś od siebie), a jednocześnie niechęć do rozbudowywania wypowiedzi²¹. Zajmowane przez powstałe w wyniku tych zmian wyrażenie miejsce nie będzie zupełnie obojętne – aby **вѣкъ* mogło przejść z klasy zaimków do klasy wyrażen funkcyjnych, powinno towarzyszyć w antepozycji składnikowi, który nadawca traktuje jako ważny (a przynajmniej ważniejszy niż ten, który go poprzedza) lub podstawowy czy najistotniejszy od strony logicznej

²⁰ Bednarczuk (1967: 86), omawiając polskie spójniki adwersatywne grupy *wszak(o)*, *wszakoż*, *wszakże*, *wszelako(ż)*, pisze, że ich funkcja adwersatywna rozwinęła się „ze znaczenia dodająco-uzupełniającego ‘stale, ciągle’ [...]” (por. też Bednarczuk 1965: 29, 34), na co w tym wypadku nie ma jednak wystarczających dowodów. Analogia do rozwoju *wždy(ć)* i *wzda(m)* oraz *przecie(ż)*, którą buduje Bednarczuk, nie musi wiązać się z sensem globalnym tych pierwotnych zaimków (*wszak* nie były one synonimiczne), lecz z jakimś ich wspólnym komponentem znaczeniowym. Sądzę, że chodzi o porcję informacji, którą odnoszę tu do wyliczania – rozpoznawania składowych elementów w pewnym zbiorze (tego typu wyrażenia służą uzupełnianiu informacji nie tylko w sensie jakościowym, lecz również ilościowym). Natomiast znaczenie uzupełniająco-dodające może wynikać z takiego rozłożenia składników wypowiedzenia (protasis → apodosis), o jakim mówię w tym akapicie.

²¹ Por. przykład: *Na szczęście ciotka nie przyjechała*. Mowa w nim jest zarazem o tym, że ciotka nie przyjechała i że z tego powodu mówiący jest szczęśliwy.

warstwy przekazu (por. też Bednarczuk 1980: 146). Zmianie funkcyjnej wywołanej procesami syntaktyczno-semantycznymi, działającymi zapewne równolegle, mógł towarzyszyć rozwój zaimka *každý, każdy*²² w znaczeniu, które pierwotnie wiązało się z zakresem **vьχакъ*. Zauważmy jednak, że w przykładzie (17) wyrażenie *tako* (również zbudowane z morfemu *-ak-* z pierwotną końcówką fleksyjną mianownika rodzaju nijakiego liczby pojedynczej), które musiało już w przeszłości przejść proces częściowo analogiczny do procesu, który przeszły czeskie, słowackie, a potem polskie i łużyckie kontynuanty **vьχакъ*, skutecznie blokuje możliwość przedostania się *vьsěкъ* do klasy spójników czy partykuł (por. pol. **On nie zna tego słowa, tak zatem/ tak zaś wszak przynależy ono do dziedziny wyobraźni.*), i nie chodzi tu wyłącznie o możliwą sprzeczność między refleksem związanym z ponownością a refleksem związanym z rezultatywnością, lecz między wyrażeniami służącymi do wprowadzania nowej informacji (*tak zatem, tak zaś*) a wyrażeniami komentującymi to, co zostało powiedziane (*wszak, jednak*), które nie mogą występować obok siebie.

W staroczeskich przykładach użyć wyrażenia *však* jego zaimkowa przeszłość zatarła się już niemal całkowicie. Wprawdzie Holub i Kopečný (1952: 425) odnotowują połączenie *na však den*, ale nigdzie indziej poza tym słownikiem nie odnalazłem podobnych kontekstów. Leksykony języka staroczeskiego i czeskie słowniki etymologiczne klasyfikują zachodniosłowiańskie kontynuanty **vьχакъ* jako spójniki lub partykuły, względnie przysłówki:

(19) *Jak ho jednou dostaneme do rukou, však si podruhé dá pozor.* (Machek)

²² Prasłowiański zaimek **kьžьd-*, być może o pierwotnym znaczeniu ‘ktokolwiek’, był złożeniem zaimka pytajnego **kь*, partykuły *že* i morfemu przysłówkowego o funkcji względnej **-ьde* (por. Vasmer 1953–1958: 502; Boryś 2005: 225–226). Odmianą etymologię podają m.in. Holub i Kopečný (1952: 166–167) oraz Machek (1968: 247). Frekwencja wyrażenia *kьžьdo* w pismach staro-cerkiewno-słowiańskich wydaje się znacznie niższa niż frekwencja *vьsěкъ*; chociaż oba pojawiają się w podobnych kontekstach (por. на кьжьдо день), to *kьžьdo* cechuje silniejsza niż *vьsěкъ* tendencja do występowania w pozycji absolutnej, co być może ma związek z tym, że w tej pierwotnej konstrukcji pierwszy człon odmieniał się zgodnie z odmianą zaimka *kьto*, por. въздати комужьдо. Za tym, że w okresie staro-cerkiewno-słowiańskim nie ma jeszcze mowy o wyraźniej konkurencji między *vьsěкъ* a *kьžьd-* świadczą te przykłady, w których – zdaje się – zachował się ślad pierwotnego znaczenia *kьžьd-*: покои материны комужьдо насъ, единому комужьдо вась itd. (przykłady pochodzą z Psalterza Synajskiego).

- (20) *Jel strýček... do města, však do Olomouce.* (Machek)
 (21) *Jako neboj se o mne, však já se uživím.* (Machek)
 (22) *Kakžkoli [smrt] tiše chodí, však každému silně škodí.* (Machek, MSS)
 (23) *Kakžkoli jest člověk malý na tomo svitě, však ma anděla... k své ostraze.*(Machek)
 (24) *Nechtěl jít, oni ho však přinutili.* (Machek, Rejzek)
 (25) *Nechce, avšak není mu to nic platné.* (Machek)

Václav Machek (1968: 703) uważa, że pierwotne znaczenie czeskiego wyrażenia *však* należy wiązać z sensem ‘każdym działaniem’ (*všakým činem*), tj. ‘wszelkimi środkami’. Semantycznie rozumiana operacja *quasi*-narzędnikowa (bez formalnego wykładnika tej narzędnikowości) jest w tym wypadku wielce prawdopodobna. W gruncie rzeczy chodzi jednak nie tyle o operację *quasi*-narzędnikową, ile o operację adverbizującą lub – co i bezpieczne, i chyba utrafiające w sedno – leksykalizację pierwotnego zaimka przymiotnego *však* jako wyrażenia nieodmiennego. Warunki takiej operacji istniały również na poziomie fleksji. Mam tu na myśli zwłaszcza konkurowanie ze sobą pierwotnych końcówek – kontynuantów dawnej odmiany prostej i złożonej: *-ø* i *-ý* i ostateczne zwycięstwo *-ý* jako dość wyrazistego wykładnika przymiotnikowości (określenia). W tej sytuacji wyrażenie *však-ø* traciło znamiona odmienności funkcjonalnej, przemieszczając się w kierunku klasy wyrażen nieprzejrzystych fleksyjnie. Tego rodzaju zmiana wywoływała również zmianę stosunków składniowych. Wyrażenia typu *však* zaczęły stawać się wykładnikami dodatkowej predykcji przyłączanej do innych predykcji, tworząc w pewnym sensie predykaty współrzędne charakteryzujące pewne indywidua (por. Růžička 1966; Weiss 1977; Bogusławski 2005).

Śladów operacji, o której mowa, wciąż jeszcze można doszukiwać się w gwarach czeskich (zwłaszcza w dialekcie hanackim (średniomorawskim)), w których *však* bywa używane jako wykładnik potwierdzenia, wyrażania zgody na coś, przystania na coś (‘tak’ (*ano*), lecz także ‘że tak?’ (*že ano?*)). W interpretacji Machka takie znaczenie potwierdzające widoczne jest w zdaniach typu (19), w których komponent znaczeniowy związany z potwierdzeniem ma odnosić się do zdania poprzedzającego *však*. W gruncie rzeczy zarysowuje się tu jednak (podobnie jak w przykładach (20)–(24)) pewien układ warunkowy i jeśli *však* ma tu istotnie jakiś wymiar afirmatywny, to wyłącznie w korelacji ze spójnikiem *jak*, por. ‘jak go [już] raz dostaniemy do rąk,

tak (w każdej sytuacji) kolejny raz będzie uważać’, i odziedziczony w wyniku zmiany kategorialnej, o której była mowa wyżej.

Kolejne przykłady czeskie zdają się potwierdzać parataktyczny charakter wyrażenia *však*, które staje się wykładnikiem precyzowania tego, o czym była już mowa (por. (20)), nabiera znaczenia, które dałoby się powiązać z sensami ‘w każdym przypadku’, ‘niech będzie, co ma być’, ‘w każdej/jakiegokolwiek sytuacji’, ‘zawsze’ (por. (21)), otwierając po prawej stronie miejsce dla wyrażenia zdaniowego, które uzupełnia informację wyrażoną w zdaniu pierwszym. Z kolei układy (22)–(23) świadczą o tym, że wyrażenie *však* zaczęło w języku staroczeskim zajmować miejsce przy następniku w zdaniach okolicznikowych przyzwolenia, znacząc w nich – jak pisze Machek – ‘ve všaké situaci’ (w każdej sytuacji). I istotnie, jakkolwiek człowiek jest wobec świata drobiną, to w każdej sytuacji – według zdania (23) – mając w zagrodzie anioła, może liczyć na jego pomoc. Co charakterystyczne, w ujęciu Machka niemal zawsze w podanych przykładach możliwe jest ustanowienie więzi *však* z uprzyśłowkowanym znaczeniem wyjściowym, to znaczy – według zaproponowanej tu interpretacji – ze znaczeniem będącym wykładnikiem predykcji współrzędnej, nawiązującym do pierwotnego deiktycznego znaczenia *vьzakъ ‘każdy’.

Wyrażenie *však* zaczyna ze względu na układ składniowy, w którym występuje, pełnić funkcję słowa wprowadzającego dodatkową zdaniową informację do tego, co zostało powiedziane, nabierając z czasem charakter wykładnika komentarza niezależnie od tego, czy będzie on miał charakter afirmatywny, uszczegóławiający, dopowiadający, czy wskazujący na coś, co pozostaje w sprzeczności z tym, o czym była mowa w poprzednim zdaniu, zapowiadając informację o znaczeniu przeciwnym (lub wręcz prywatnym), jak w przykładzie (24), czego dodatkowym – jeśli nie głównym – sygnałem jest w języku czeskim poprzedzenie *však* spójnikami *a* (stąd też wyrażenie *avšak*) oraz *ale* (*ale však*) lub użyciem po tym słowie spójnika *ale* (*však ale*) bądź poimka *dle* (por. (25); zob. też Grepl (1958)).

Staroczeskie *však* nie jest typowym spójnikiem. Wprawdzie ze względu na zajmowaną pierwszą pozycję względem zdania poprzedzającego spełnia warunki nakładane na spójniki, co więcej, spełnia także warunki nakładane na spójniki współrzędne, tzn. służy dodawaniu informacji, która ze względów informacyjnych domaga się dopowiedzenia, jednakże zawiera także komponent metadyskursywny, właściwy komentarzom metatekstowym, co

szczególnie odnosi się do zdania (24) spośród analizowanych przykładów, które pokazuje, że pozycja *však* nie musi być ściśle ustalona między członami zdaniowymi, a *však*, zajmując miejsce przy drugim członie zdaniowym, może występować w postpozycji (por. *oni ho však...* vs *však oni ho...*). Gdyby nie ta ostatnia właściwość, można by uznać *však* za wyrażenie wyznaczające stosunek parataktyczny. W znaczenie analizowanego słowa wpisany jest komponent związany z mówieniem, który najprawdopodobniej jest tym czynnikiem, który wywołał tę dwoistość natury *však*. Można przypuszczać, że ta porcja sensu stanowi dziedzictwo prasłowiańskie sensu ‘każdy’, który po pierwsze, wprowadza do pierwotnego zaimka **vьχакъ* pewien wymiar określoności wynikający z ogólności logicznej zbioru n-elementowego, a po drugie, ze względu na jego enumeratywny charakter, warunkuje *však* jako wyrażenie skorelowane z mówieniem. Zapewne ‘mówienie’ w wypadku **vьχакъ* zajmowało inny poziom w hierarchii znaczeniowej niż ‘mówienie’ w wypadku *však*. Podczas gdy w pierwszym z tych wyrażień mogło być zaledwie implikowane, to w drugim staje się cechą semantycznie wyeksponowaną. Wypowiadając *však*, spodziewamy się, że po nim nastąpi jakaś wypowiedź, która od strony treściowej będzie nawiązywała do tego, co już zostało powiedziane. Nie jest to jednak partykuła w rozumieniu Grochowskiego (Grochowski 1986, 1996, 1997; Grochowski, Kisiel i Żabowska 2014) czy Wajszczuk (1997, 1999, 2005), bowiem uwarunkowana procesami składniowo-semantycznymi dopuszczalna do pewnego stopnia elastyczność pozycyjna tego wyrażenia, być może związana z jego enklitycznym charakterem, nie zmienia niczego w jego warstwie semantycznej: jest ono sygnałem *quasi*-następnika, pełniąc funkcję zbliżoną do funkcji, którą pełni *ten* w konstrukcjach względnych typu: *kto coś...*, *ten coś...*, czyli, uogólniając, ‘każdy z wyznaczonego w ten sposób zbioru’. Wspólnym pierwotnym komponentem spójnika *však* należy zatem uznać sens ‘w każdym przypadku, o którym mówię/powiedziałem’. Zdaniem Pavla Koska (2013: 182) ze znaczeń ‘v každém případě’ / ‘ve všech případech’ / ‘tak jako tak’, o których już była mowa wyżej, rozwinęły się znaczenia gramatyczne: (a) modalne ‘na pewno, w istocie, naprawdę’ (*rozhodně, jistě, opravdu*); (b) wyjaśniające ‘nadto, rzeczywiście’ (*vždyť*) oraz (c) adwersatywne ‘przecież, jednak, za to’ (*přesto*)²³.

²³ Według Bauera (1960: 68) znaczenie adwersatywne mogło być w języku staroczeskim szczególnie wyeksponowane, ponieważ *však* zajmowało wówczas niemal wyłącznie pozycję wewnątrz zdania.

Oczywiście udział pierwotnego znaczenia w tworzeniu nowych funkcji wyrażenia *však* był znaczny, jednak czynnikiem równie istotnym musiał być typ zdania, które swoim zasięgiem obejmował ten wyraz. Tak np. znaczenie adwersatywne mogło się wykształcić tylko w takich konstrukcjach, w których *však* pełniło funkcję określenia statusu zdania zależnego przy wprowadzaniu go jako zanurzonego zdania okolicznikowego przyzwolenia przez inne zdanie (*quasi*-poprzednik)²⁴.

Staropolskie wystąpienia wyrażenia *wszak* znamy głównie z *Biblij królowej Zofii*, niewykluczone zatem, że są to bohemizmy²⁵, zwłaszcza, że układy z *wszak* są w języku polskim późniejsze niż konstrukcje z wyrażeniem *wszako*, które odnajdujemy już w *Psałterzu Floriańskim*²⁶. Słownik staropolski (Urbańczyk 1953–2002; tu: Urbańczyk 1992: 372) wyróżnia *wszak* spójnikowe:

(26) *A potem daley nye vzrzal Samuel Saul<a> asz do dnya gego szmyer-cy, a wszak (verumtamen) szalował Samuel Saula.* (SSTp)

(27) *Wszitkim ... dano bødze gymyeny, ale wszak tako (ita dumtaxat), aby losz dzielil zemyø pokolenyv.* (SSTp)

oraz *wszak* partykułowe:

²⁴ Podobnie – jak się zdaje – ujmował to Igor Němec (1960), według którego tylko *však* będące „korelatywnym wykładnikiem” zdań okolicznikowych mogło nabrać funkcji adwersatywnej.

²⁵ Por. także ustalenia Zofii Wanicowej (2006), według której *Biblia królowej Zofii* jest w dużej mierze przekładem z języka czeskiego na język polski, na co m.in. wskazują pomyłki znajdujące się w *Biblii szarospatackiej*, wynikające z błędnego odczytania przez tłumacza rękopisu czeskiego (zob. też Wanicowa 2009: 255–257). SStP łącznie odnotowuje 17 użyci wyrażenia *wszak*, z czego jedynie trzy nie pochodzą z *Biblij królowej Zofii*, zostały one jednak zapisane w tekstach o silnej proveniencji czeskiej.

²⁶ Obszerny i zróżnicowany staropolski, lecz także średniopolski oraz dialektałny materiał wystąpień *wszak* odnotowuje Bednarczuk (1967: 86–88). Z mojej ekscerpcji kartoteki *Słownika polszczyzny XVI w.* wynotowałem ponad 250 przykładów użyci wyrażenia *wszak*, które same w sobie mogłyby stanowić materiał do odrębnego artykułu. Są to przeważnie użycia dialogiczne, w tym także z przeciwstawnymi *a wszak*, *ale wszak*. Mogą one również pojawić się na początku wypowiedzi, lecz zawsze z odniesieniem do czegoś, o czym była już mowa, np. *Wjak iešli kto temu niewierzy/ niecháyže takowy w wáfze Pontyfikaty/ Agendy/ y Mfzały weyrzy*. Zdarzają się także nieliczne użycia w postpozycji, np. *Słyżalaš wřzak odemnie iż to wolne rzeczy/ Kto chce řwiata vřywać/ miey szczęście ná pieczy...*

(28) *A przeto k sobye przystopicz казал iest tobye y wszitkey braci twey, synom Levi, abiscze takyesz wam kaplanstwa sobyli...? A wszak stoycze przeciwo panv (et omnis globus tuus stet contra dominum).* (SStp)

(29) *Wszak gest ten (nonne iste est), gegosz gest koscyol zatracyl a oltarze na gorach, a przikazal domu Iuda a Ierusalemu [?]²⁷* (SStp)

(30) *Wsak quinyimo (dicet: Nesciat hoc Ionathas, ne forte tristetur. Quinimmo vivit dominus I Reg 20, 3).* (SStp)

(31) *Wsak (war. kal.: wszek) verum (non amplifices super omnem carnem, verum sine iudico nihil facias grave Ecclus 33, 30).* (SStp)

Przykłady (26) i (27), sklasyfikowane w *Słowniku staropolskim* jako użycia spójnikowe *wszak* o funkcji przeciwstawnej z odcieniem koncesywnym, nie tyle odnoszą się do *wszak*, ile do niemożliwych współcześnie konstrukcji *a wszak* oraz *ale wszak*, znanych już w języku staroczeskim, i zapewne są kalkami z tego języka, por. przykład (25) czy chociażby zdanie:

(25a) *Měla jeho vnučka velmi krotkého koně, a na tom někdy, ale však toliko tehďáz když bylo velmi zlé pověří, aneb zima, po velikých jejích prosbách, asi napůl míle jel...* (za: Kosek 2013: 189)

Takie połączenie daje się być może zinterpretować jako zestawienie spójnika adwersatywnego (*a, ale*) z wyrażeniem o funkcji nie tyle skorelowanego spójnika czy partykuły, ile kontekstualizatora (por. Daneš 1985: 161–171), tzn. wykładnika, którego zadaniem jest m.in. wiązanie zdania z kontekstem, a w analizowanych wypowiedzeniach – wprowadzanie *quasi*-następnika. Na gruncie funkcjonalnym zatem chodzi tu o takie rozczłonkowanie wypowiedzenia, dzięki któremu możliwe jest wskazanie, że treść otwierana przez *a wszak* czy *ale wszak* jest nie tylko przeciwstawna względem już wyrażonego sądu, ale również jest ona ściśle powiązana z poprzedzającym kontekstem (por. *nie uźrzał Saula ← a żałował Saula; dano będzie jimienie ← ale tako, aby los dzielił ziemię pokoleniw*). Możliwe również, że kontekstualizator *wszak* (podobnie jak staroczeskie *však*) pełni tu funkcję pośrednią:

²⁷ Zdanie to odpowiada fragmentowi Wulgaty (IV Reg 18: 22, 2–3): *nonne iste est cuius abstulit Ezechias excelsa et altaria et praecepit Iudae et Hierusalem*. Fragment przytaczany przez SStp został przeze mnie nieco wydłużony (dodałem kilka wyrazów za wydaniem Urbańczyka i Kyasa: *Biblia królowej Zofii* (1965–1971).

między wyrażeniem z poziomu przedmiotowego a wyrażeniem z poziomu nieprzedmiotowego. Wewnątrz zdaniowa pozycja *wszak* nie wiąże się tu zatem z funkcją partykułową, lecz z jego rolą dodatkowego wykładnika stosunku nawiązania o charakterze współrzednym (przynajmniej w planie treściowym). Wyrażeń *a/ale* w połączeniu z *wszak* – nawet jeśli uznamy je za konstrukcje polskie – nie należy najprawdopodobniej traktować jako zleksykalizowanych (pośrednio argumentów dostarcza tu także język czeski, w którym z podobnych powodów doszło do leksykalizacji *a však* (por. *avšak*) oraz zmiany szyku skorelowanych wyrażeń *ale však* na *však ale*). W gruncie rzeczy oba współwystępujące ze sobą wyrazy musiały być traktowane jako osobne, wypełniały one w spojeniu klauzuli odrębne pozycje znaczące, nie wnosząc do niej treści globalnej. Komponenty znaczeniowe tych wyrażeń reagowały z innymi poziomami struktury wypowiedzeniowej.

Przykład (28), sklasyfikowany w *Słowniku staropolskim* jako użycie partykułowe *wszak*, jest niejasny, a przynajmniej niejasne jest tu rozwiązanie interpunkcyjne wydawcy (?) zabytku. Jeżeli przyjmiemy, że zdanie pierwsze nie jest zdaniem pytajnym (a wszystko na to wskazuje), por. także odpowiedni fragment Wulgaty: *idcirco ad se fecit accedere te et omnes fratres tuos filios Levi ut vobis etiam sacerdotium vindicetis et omnis globus tuus stet contra Dominum* (Num 16: 10–11), to analizowane wyrażenie należałoby podobnie zinterpretować jak *a wszak* w przykładzie (26). Mielibyśmy tu zatem do czynienia nie z partykułą, lecz z konstrukcją skorelowanych spójników współrzednych, z których drugi pełniłby funkcję kontekstualizatora, a pierwszy spójnika adwersatywnego.

W zdaniu (29) *wszak* odpowiada łacińskiemu wyrażeniu *nonne* ‘czy nie?; dlaczego nie’²⁸, wprowadzającemu zazwyczaj zdanie pytajne zarówno niezależne, jak i zależne, na które spodziewana jest jakaś odpowiedź, por.:

(32) *Verum ita est uti dicis; te deiectum debeo intellegere, etiam si tactus non fueris. Nonne?* (Cic. Caecin. 37, 6)

‘Ale jest tak, jak mówisz; powinienem postrzegać cię jako wypędzonego, nawet jeśli nigdy nie byłeś tknięty. Czy nie?’

²⁸ Zazwyczaj klasyfikuje się łac. *nonne* jako spójnik. Słowo to jednak może pełnić funkcje nie tylko spójnikowe, może być także przysłówkiem, partykułą.

(33) *velut in Gorgia Socrates, cum esset ex eo quaesitum, Archelaum Perdiccae filium, qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret, „haud scio” inquit; „numquam enim cum eo conlocutus sum”. — ain tu? (Cic. Tusc. 5, 34–35)*

‘Na przykład w *Gorgiaszu* Sokrates, zapytany, czy sądzi, że Archelaus, syn Perdikkasa, który wówczas uchodził za najbardziej wyróżnionego przez los, jest szczęśliwy, odparł: „Nie wiem, bo nigdy z nim nie rozmawiałem”. — „Czyżbyś mówił to na serio?”’ (tłum. Józef Śmigaj)

W języku staroczeskim *však* również mogło pełnić funkcję podobną do łacińskiego *nonne*, por. *však tento jest? (nonne hic est?)*. Rozwój semantyczny *však*, o którym była już mowa, nie był ograniczony wyłącznie do wypowiedzi, w których pojawiał się eksplicytny „poprzednik”. Także *však*, podobnie jak *wszak* w przykładzie (29), mogło zajmować pozycję inicjalną pytań retorycznych. Oba wyrażenia pełniły tu funkcję wykładnika odwołania się bądź do treści oczywistej, bądź do tej, która już została wyrażona i która jest znana. Nie tracą one zatem i w tych użyciach swej podstawowej funkcji wprowadzania składnika dopowiadającego coś względem składnika uprzedniego lub składnika możliwego do wyimplikowania z uprzedniego kontekstu. Możliwe, że *však* i *wszak* w takich układach pozycyjnych jak omawiane nie mają wartości pytajnika, lecz wartość wyrażenia spajającego różne człony dyskursu, które mogą należeć do różnych poziomów tego właśnie dyskursu, jednocześnie będąc nośnikami informacji, że pytania nie należy traktować jak pytanie, ale jak zapewnienie, zaręczenie, potwierdzenie. Ta asertoryczna funkcja obu wyrażen zbliża je do klasy partykuł.

Niewiele można powiedzieć na temat przykładów (30) i (31), zaczerpniętych z *Materiałów do historii miasta Lublina 1317–1792*, datowanych na rok ok. 1470. Mają one – według *Słownika staropolskiego* – ilustrować znaczenie partykułowe związane z umacnianiem przez *wszak* treści zdania. Są odpowiednikami łacińskich *quinimmo* i *verum*, które w paralelnych fragmentach Wulgaty²⁹ nie są bynajmniej partykułami. Zarówno *quinimmo*, jak i *verum* używane były w języku łacińskim w kilku funkcjach: przysłówka, przysłówka

²⁹ Por. I Reg 20: 3, 3–5: *et dicit nesciat hoc Ionathan ne forte tristetur quinimmo vivit Dominus et vivit anima tua quia uno tantum ut ita dicam gradu ego morsque dividimur* i Sir 33: 30, 4–5: *et non amplifi es super omnem carnem verum sine iudicio nihil facias grave*.

dozdaniowego i spójnika. Wydaje się, że *quinimmo* w I Reg 20: 3, 3–5 najbliższe jest polskiemu znaczeniu spójnika adwersatywnego ‘ale’ (taka interpretacja nie budzi żadnych poważnych wątpliwości), natomiast *verum* w Sir 33: 30, 4–5 nie pełni funkcji uwydatniającej, lecz przeciwstawną z refleksem rezultatywnym (por. pol. tłumaczenie tego fragmentu: *I nie wynosć się nad każdą istotą ludzką, verum [= a jednak] bez przekonania nie czyń niczego poważnego*; chodzi tu o to, że należy być przekonanym również co do tego, aby się nie wynosić nad innych – nie wystarczy stosować się do odpowiednich dyrektyw). Wszystko zatem wskazuje, że utożsamienie użycie *wszak* z przykładów (30) i (31) z partykułami jest błędem interpretacyjnym, wynikającym z niezbyt wnikliwego odczytania zdań łacińskich.

Staropolskie *wszak* wykazuje duże podobieństwa znaczeniowe do staroczeskiego *však*. Możliwe, że mamy tu do czynienia albo z paralelnym rozwojem obu wyrażen (co jest raczej mało prawdopodobne), albo z wpływem czeskim na język polski (a zapewne także na górnołużycki). Adwersatywne znaczenie analizowanych wyrażen w języku staroczeskim i w staropolskim było zapewne wyraźniejsze niż współcześnie ze względu na to, że zajmowały one przeważnie pozycję między członami zdaniowymi i towarzyszyły spójnikom przeciwstawnym *a*, *ale*. W tych układach jednak pełniły one także swoją dawną funkcję kontekstualizatorów parataktycznych (*mutatis mutandis*, służyły dodawaniu informacji, które były istotne z funkcjonalnego punktu widzenia, realizowały potrzebę wyczerpania wszystkiego, co się chce powiedzieć). Można więc postawić hipotezę, że pojawienie się znaczenia przeciwstawnego związane było z takimi i podobnymi przykładami, w których *však* i *wszak* były skorelowanymi i korelatywnymi wykładnikami zanurzonych zdań okolicznikowych przyzwolenia.

Rozwój semantyczny **všakъ* i jego kontyuantów przebiegał co najmniej dwutorowo. W tych językach południowo- i wschodniosłowiańskich, w których zachowały się kontyuanty tego wyrażenia, utrwaliło się znaczenie ‘każdy’, natomiast w językach zachodniosłowiańskich: czeskim, słowackim, polskim i łużyckich wyrazy kontynuujące formę prasłowiańską uległy na początku adverbizacji, a następnie zaczęły pełnić funkcję kontekstualizatora (skąd być może późniejsze użycia partykułowe, jeśli w ogóle można je uznać za partykuły, co do czego można mieć pewne wątpliwości; być może wyrażenia tego typu tworzą jakąś odrębną klasę), a także – jak była już o tym mowa wyżej – skorelowanego i korelatywnego (ze względu na dziedzicze-

nie funkcji kontekstualizatora) wykładnika adwersatywności w antepozycji po zdaniach przyłączanych (możliwą względną swobodną pozycję w wypowiedzeniu obu tych wyrażen należy tłumaczyć ich pierwotnym charakterem enklitycznym) oraz, wreszcie, ekwiwalentu łacińskiego wyrażenia *nonne* w pytaniach retorycznych. Na tak odmienny rozwój kontyuantów *νεχакъ wpłynęły, jak to starałem się pokazać, czynniki morfologiczne (zwłaszcza fleksyjne), leksykalne (m.in. specjalizacja znaczenia zaimka *кѣъзде), a także składniowe i funkcjonalne. Niestety nie dysponujemy żadnym dawnym materiałem językowym, który ilustrowałby przejście od deiktycznego znaczenia ‘każdy – od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru wszystkich/całych (*νεχѣ), (o których mówię)’ do znaczenia funkcyjnego (‘to, co mówię, to „każdy”...’).

Współczesne polskie wyrażenie *wszak* należy do rejestru nacechowanego (słowniki opatrują je kwalifikatorem *książkowy*). Natomiast jego genetycznie rozumiany oponent (‘wszyscy/cały’ : ‘jeden’) – *jednak*, bywa używany stosunkowo często w najnowszej polszczyźnie ogólnej³⁰. Kształt ten ma charakter ogólnosłowiański³¹, por.:

(34) *Nie przewidział jednak pewnej dziwnej reakcji.* (NKJP)

³⁰ Świadczy o tym nie tylko frekwencja *jednak* w korpusach (NKJP z 5.04.2014 odnotowuje 331052 użycia, podczas gdy frekwencja *wszak* to zaledwie 6022 użycia), lecz także wielość jego synchronicznych opisów (por. Wierzbicka i Wierzbicki 1968; Wierzbicka 1969; Ampel 1975, 1976; Grochowski 1976; Kallas 1988; Łojasiewicz 1992; Bogusławski i Wawrzyńczyk 1993; Wajszczuk 1997; Grochowski 1998, 2002; Wajszczuk 2005; Milewska 2007; Habrajska 2008; Górska 2013; Grochowski, Kisiel i Żabowska 2014). Prace dotyczące synchronicznej analizy *wszak* przywołuję w przypisie 6. Uderzająca przy tym jest dysproporcja między obserwacjami synchronicznymi a diachronicznymi. Nie znam żadnych leksykologicznych opracowań, w których wyrażenie *jednak* analizowane byłoby z historycznego (i porównawczego) punktu widzenia.

³¹ Szczegółowej analizie w dalszej części tekstu zostaną poddane formy staro-cerkiewno-słowiańskie i czeskie. Wyrażenia słowackie, polskie, górnołużyckie i dolnołużyckie wykazują znaczne podobieństwa funkcjonalne do jednego rodzaju użycia *jednak* w języku czeskim, przede wszystkim do użycia adwersatywnego, bądź do kilku funkcji, m.in. adwersatywnej i koncesywnej. Ponadto formy analogiczne do czeskiego *jednak* w pozostałych językach zachodniosłowiańskich są stosunkowo późne i niewykluczone, że zapożyczone właśnie z czeszczyzny, np. pol. *jednak* znamy dopiero z tekstów XVI-wiecznych.

- (35) *Nie powinna była widzieć w tym nic dziwnego, a jednak zaskoczyło ją to.* (NKJP)
- (36) *Ty jednak nam Twä sczyrosciä cześć czynisz.* (USTC)
- (37) *Oddech miał bardzo ciezki, jednak mówił dużo.* (USTC)
- (38) *Wobaj smój wěšće za naš lud jenak zahorjenaj.* (USTC)
- (39) *Moderní astronomie vysvětluje tuto otázku tím , že hvězdy jednak ne-
svítí stále (rodí se a zanikají , jejich životnost je asi 10 miliard let).* (ČNK)
- (40) *Dílo přijato jednak s nadšením, jednak s odporem.* (PSJČ)
- (41) *Nečakali sme ho, no jednak prišiel.* (KSSJ)
- (42) *Do dediny ísť neradno, jednak pre zlé počasie a jednak pre žandárov.*
(SSJ)
- (43) *Тихо. I земля, i вода, i повітря — все послуло. Однак та нічна
тиша повна всякими згуками.* (ATC)
- (44) *Всесвіт, однак, нерухомимздається, якцонечислити Різних
істот, що наділені здатністю власного руху.* (ATC)
- (45) *Все одно, так чи інакше. — Куди ти, синку? — спитала мати.
— От так, пройдуся, поки снідання, однак без діла, — мовив Карній.*
(ATC)
- (46) *Vsaki taki osebi naj se naloži po 12 državnih tolarjev globe. / Jednak
ukaz so dobili tudi drugi župani loškega gospostva.* (FidaPlus)
- (47) *Ko jih je potem vprašal po najmanj privlačnih krajih, je v povprečju
spet dobil enak odgovor: London, Moskva. Berlin.* (FidaPlus)
- (48) *Na enak način postopato tudi z drugo testeno ploščo.* (FidaPlus)
- (49) *Вайан бе сам, анархист единак.* (БНК)
- (50) *А колко ли трудно е било за него, мрачния единак, да се покори
на непреодолимото привличане, което ги свързваше сега.* (БНК)

Por. także:

- (51) †*А однак доводом их не легко верить, но посмотреть, естли та-
ковое в писании или в книгах отеческих слово, и тую ли имеет силу,
в яковой они приемлют.* [1936] (НКРЯ)
- (52) †*Расходясь, в большей или меньшей степени, в понимании со-
циальных задач, поставленных к разрешению революцией, повинная,
быть может, вместе с русским обществом, во многих ошибках, рус-
ская либеральная печать проявила однак, исключительное единодушие*

в важнейших вопросах государственного-правового и национального характера: полная власть Временному правительству; демократические реформы в духе программы 2 марта, война до победы в согласии с союзниками. [1921] (НКРЯ)

Słowiańskie kontynuanty wyrażenia **edinakъ*³² (bądź **edinak-o*) z uwzględnieniem historycznych etapów rozwoju poszczególnych języków i dialektów, należą do różnych klas wyrazowych, co w dużym uproszczeniu pokazuje poniższa tabela (tzw. ekwiwalenty wyrażen słowiańskich mają w niej jedynie wartość przybliżoną; nie weryfikowałem wszystkich ich znaczeń podawanych w słownikach, co należałoby bezwzględnie uczynić przy badaniach porównawczych, zwłaszcza w kategoriach zaimek przysłowny → przysłówki i wyrażenie funkcyjne; w obrębie tych dwóch kategorii są bowiem możliwe różnego rodzaju przesunięcia zarówno kształtów, jak i znaczeń; w dokonanym przeze mnie zestawieniu idzie w gruncie rzeczy o wykazanie pewnej opozycji: zaimek przymiotny → przymiotnik i przymiotnik substancywizowany vs zaimek przysłowny → przysłówki i wyrażenie funkcyjne; nie wykluczam, że niektóre przysłówki należałoby uznać za wyrażenia metapredykatywne i zmienić ich status w obrębie tabeli; ze względu na analizowane tu przekształcenia od wyrażenia z poziomu przedmiotowego do wyrażenia z poziomu nieprzedmiotowego najistotniejsze w obserwacji jako punkt wyjścia są dwie ostatnie kolumny – to przede wszystkim umieszczone w nich wyrażenia prowokują pytania o ich formalne pochodzenie

³² Podobnie jak **вѣхакъ*, również **edinakъ* jest dawną formacją utworzoną za pomocą sufiksu **-ak-* (zob. dyskusję na ten temat powyżej). Podstawą tego wyrażenia był zaimek (przekształcony w liczebnik) **edinъ*, który być może w niektórych językach słowiańskich pod wpływem przymiotników z sufiksem **-ьнъ* przybrał postać **edьнъ* (por. dyskusję na temat formy **edьнъ* w literaturze przytaczanej poniżej). Pierwotna postać tego innowacyjnego liczebnika powstała w wyniku złożenia proklityki zaimkowej **ed-* (por. **edьva*, a także łac. *ed-* w *ecce* ← **ed-ce*) z zaimkiem czy liczebnikiem **inъ/*jьнъ* '1' (pierwotnym kontynuantem indoeuropejskiego liczebnika **oi-no-/*ej-no-* '1', który jednak w języku słowiańskim uległ poważnym przekształceniom semantycznym; analiza jego kontynuantów pozwala sądzić, że ogólne słowiańskie znaczenie tego wyrażenia można łączyć z sensami 'jakiś, pewien' oraz 'inny, drugi'). Początkowo złożenie **ed-inъ* pełniło funkcję wyróżniająco-ograniczającą 'właśnie, dokładnie, tylko jeden'. Por. m.in. Sławski (1952–1956: 544–545); Трубачев (1976: 13; 1979: 233–234); Копецьні, Šauri i Polák (1980: 255–276); Błażek (1999: 150–156); Boryś (2005: 210); Sloboda (2012: 24–33). Zob. także analizy i materiał zebrany w: Topolińska (1983).

grupa języków	języki	zaimek przymiotny * <i>edinakъ</i> – przymiotnik – przymiotnik substancywizowany		zaimek przymiotny * <i>edinakъ</i> – zaimek przysłówny – przysówek – wyrażenie funkcyjne (metapredykat, spójnik/partykula)	
		zaimek przymiotny	przymiotnik substancywizowany	zaimek przysłówny	wyrażenie funkcyjne
południowosłowiańskie	bg.	<i>единакъ</i> ‘wybrany, jedyny’	<i>единакъ</i> ‘samotny człowiek’, ‘samotny wilk’; dial. ‘jedyń syn’		
	mac.		<i>edunak</i> ‘samotny’; ‘jedyń syn’		
	ch./s.	<i>jědnák / jedának</i> ‘jednakowy’	<i>jědnák</i> ‘jedyńak’ (o synie)		
	czar- nog.			<i>jědnák</i> ‘natychmiast, zaraz’ (być może z podobnego sensu, co stecz.)	
	słwń.	<i>e(d)nák / jednak</i> ‘jednakowy’			
zachodniosłowiańskie	stecz.			<i>jednak / jednák</i> ‘wkrótce, zaraz, prawie’ (<i>pojednou, hmed, brzo, skoro, právé, asi, téměř</i>)	?
	cz.		<i>jědnák</i> ‘jedyńak’ (o synie)	<i>jednak</i> ‘częściowo’ ‘jeszcze’	<i>jednak</i> – sp. (– <i>však</i>); part. ‘poniekąd, niejako, częściowo’; <i>jědnak</i> ... <i>jědnak</i> ... – sp.
	mor.				<i>jednak</i> ‘mimo to’

grupa języków	języki	zaimek przymiotny * <i>edinakъ</i> – przymiotnik – przymiotnik substancywizowany		zaimek przymiotny * <i>edinakъ</i> – zaimek przysłówny – przysłówek – wyrażenie funkcyjne (metapredykat, spójnik/partykula)	
		zaimek przymiotny	przymiotnik substancywizowany	zaimek przysłówny	wyrażenie funkcyjne
zachodniostowiańskie	slc.				<i>jednak</i> – part.; <i>jednak...</i> <i>jednak...</i> – sp.
	gl.			<i>jenak</i> ‘jednakowo’	<i>jenak</i> ‘wszystko jedno, jednak’, ‘tak czy owak’
	dl.			<i>jadnak</i> ‘jednakowo’	<i>jadnak</i> ‘jedno i to samo’, ‘odpowiednio’
	pol.				<i>jednak</i> – part. (?); part. sp. (?); sp. (?)
	słowiań.			<i>jaǫǫak</i> ‘jednakowo’	
	cs.-rus.		<i>единакъ</i> , <i>единакъ</i> ‘mnich’		
	str.		<i>одинак</i> ‘żyjący samotnie’, ‘jedyńy syn’	<i>одинак</i> ‘jednako’, ‘w jeden sposób’	
ukr.		<i>одинак</i> ‘samotnik, samotny, samodzielny’, ‘będący sam’, ‘jedyńy syn’	<i>одинак</i> ‘samotnie’, <i>одинак</i> ‘jednakowo’	<i>одинак</i> – sp. ‘ale’; part. ‘mimo wszystko, jednak, jednakże’, ‘wszystko jedno’	
stbr.		<i>единакъ</i> ‘mnich, pustelnik’			
br.			<i>аднак</i> ‘jednako’, ‘jednako’	<i>аднак</i> ‘jednak’	
		wschodniostowiańskie			

i motywacje zmian semantycznych, które doprowadziły do wyodrębnienia się klas przysłówek, przysłówek metapredykatywnych, spójników, partykuł):

Podział Słowiańszczyzny ze względu na kryterium przynależności do warstwy przedmiotowej i nieprzedmiotowej kontynuantów pierwotnej słowiańskiej formy, z której wyewoluowały słowa typu *jednak*, *jědnāk*, nie jest tak przejrzysty, jak to dało się zaobserwować w wypadku wyrażen pochodnych od *vbъakъ, choć oczywiście widać tu szczególną predylekcję w językach zachodniosłowiańskich do tworzenia w tym obszarze wyrażeniowym sensów z poziomu meta (nie można wykluczyć, że znaczenia funkcyjne, wliczając w to również możliwość metapredykatywnego użycia przysłówek, przedostały się do języków ukraińskiego i białoruskiego pod wpływem polskim).

Forma rodzaju męskiego staro-cerkiewno-słowiańskiego zaimka *jědinakъ* (z uwzględnieniem jej możliwych wariantów fonetycznych) zachowała się tylko w dwóch cerkiewnosłowiańskich dokumentach redakcji czeskiej – *Homiliach na Ewangelie św. Grzegorza Wielkiego* i w *Żywocie św. Benedykta*³³), por.:

(53) БѢЯШЕ ИТЕРЬ ЈЕДИНАКЪ ВЪ МОНАСТЫРѢ (za: Hauptová 1994: 968)
‘był pewien mnich w monastyrze’

(54) НЕЖЕ ОУБО ЈЕДИНАКЪ ПЛОДЪ ДОБРАГО ДѢЛА ДОСТИТЪ (ibidem)
‘bowiem i nie jednakowy/jednaki owoc dobrego czynu przynależy’

por. oryg. *Neque enim par fructus esse boni operis debet eius qui minus et eius qui amplius deliquit* (CPL 1711) ‘bo i owoc dobrego czynu nie powinien być taki sam u tego, który zawinił mniej, i u tego, który zawinił więcej’.

W przykładzie (53) mamy do czynienia z rzeczownikowym użyciem wyrażenia *jědinakъ*, rozumianym jako ‘mnich’. Motywacja semantyczna jest dość czytelna: ‘jedyne’ → ‘ktoś, kto żyje jako jedyny / samotnie’ → ‘mnich’,

³³ Sadnik i Aitzetmüller (1955: 26) z interesującej nas grupy odnotowują wyrazy *jedinače*, *jedinako*, *jedynače*, *jědnako*, nie uwzględniają natomiast *jednakъ* czy *jědnakъ*, odnotowuje je jednak *Slovník jazyka staroslověnského*, por. Hauptová (1997: 968).

ewentualnie: ‘taki sam’ → ‘ktoś, kto żyje tak samo jak inni’ (zgodnie z określoną regułą) → ‘mnich’³⁴. Z kolei w przykładzie (54) słowo *јединакъ* odpowiada łacińskiemu przymiotnikowi *par, paris* ‘równy, jednakowy’ i jako takie pełni funkcję składnika determinującego rzeczownik konstytutywny grupy – *plodъ*. Zauważmy, że oba analizowane wyrażenia zachowują dość silny związek z motywującym je znaczeniem ‘jeden, tożsamy, taki sam’, natomiast znaczenie przymiotnikowe zawiera być może obecny także w derywatach tego zaimka komponent temporalny ‘w tej chwili/krótco przed momentem mówienia/krótco po tym momencie’, aktualizowany częściowo przez podstawę, a częściowo przez sufiks *-ak-* (wyliczenie na zasadzie enuncjacji zbioru **edinъ* (jednych, tożsamych) jest możliwe przy zachowaniu względnej aktualności tego wyliczenia; orzekanie o tożsamości obiektów wymaga uwzględnienia zmiennej temporalnej, w przyszłości bowiem nie muszą one już być tożsame, podobnie jak nie musiały być tożsame w odległej przeszłości). Nie dysponujemy żadnymi tekstami staro-cerkiewno-słowiańskimi, które mogłyby poświadczyć przekształcenie zaimka przymiotnego o formie *јединак-ъ* w przysłówek czy wyrażenie metatekstowe. Nie da się także na temat ewentualnych mechanizmów takiej zmiany wnioskować na podstawie przykładu (54). W języku staro-cerkiewno-słowiańskim jednak istniały dwa przysłówkowe słowa należące do tej samej rodziny słowotwórczej co *јединакъ*. Były to: utworzony od formy neutrum tego zaimka przysłówek czy zaimek przysłowny *јединako* oraz pierwotny *comparativus* tego przysłówka – *јединаче*³⁵. Te dwa ostatnie słowa wymagają pewnego komentarza, choć wykracza on poza zakreślony chociażby w przypisie 6. obszar analityczny prowadzonych tu obserwacji. Wydaje się to konieczne m.in. ze

³⁴ Ta druga interpretacja ścieżki motywacyjnej wydaje się mało prawdopodobna. Zakłada ona bowiem, że rozwój semantyczny wyrażenia *јединакъ* fundowany był na pierwotnym sensie zaimkowym, podczas gdy – jak była już o tym mowa – podstawą derywacyjną formacji tworzonych od psł. **edъnъ* był przekształcony z zaimka liczebnik czy zaimek liczebnik.

³⁵ Podobne wyrażenia znajdziemy i w innych językach słowiańskich, por. str. *единаче, јединаче* ‘równo, podobnie, dokładnie’; ‘jeszcze’; ukr. *одначе* (partykuła) ‘wszystko jedno’. Formę *једначе* odnotowuje Bystron (1887: 16) jako wariant *једнак* występujący w gwarach łaskich, a za nim Karłowicz (1901: 246), rejestruje ją także Reichan (1999: 1, 227) w indeksie wyrazów z kartoteki *Słownika gwar polskich*. Niewykluczone zatem, że była ona również znana na Morawach, jednak słowniki historyczne języka czeskiego nie wspominają o niej.

względu na hipotezę, o której była już mowa, głoszącą, że wyrazy typu pol. *jednak* niekoniecznie należy wywodzić z prasłowiańskich przysłówków z zakończeniem na *-o³⁶.

Wśród użyć wyrażenia *јединako* przeważają te, które sytuują je jako określenia czasownika, nie wchodzące w relację zależności z rzeczownikiem ani nie będące modyfikatorami całego zdania (z implikacją wiedzy nadawcy o określonych w tych zdaniach układach rzeczy)³⁷, choć można wskazać takie przykłady, w których przysówek być może obejmuje swoim zasięgiem nie tylko określaną przez siebie formę czasownika, lecz również frazę zdaniową, np.

(55) ꙗко же єдинако сѣще грѣшникомъ намъ, хъ за ны оумрѣтъ (R 5: 8)
‘jakeśmy jeszcze będąc grzesznikami, Chrystus za nas umiera’,

por. także oryg.: ὅτι ἔτι ἀμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανεν.

W przykładzie (55) przysówek *јединako*, użyty w antecedensie, jest nie tylko określeniem czasownika *spōšte grěšnikomъ*, lecz także komentuje warunki zajścia zdarzenia zaktualizowanego w drugiej części zdania: umiera, ponieważ ludzie są grzesznikami jeszcze. Forma czasownika, do której

³⁶ W słowniku Djaczenki (Дьяченко 1993 [1900]: 168) wyrazowi *јединako* przypisane jest znaczenie ‘согласно, одинако’ (zgodnie z czymś, jedynie (?)), natomiast *јединаче* ma w tym słowniku znaczenie ‘въ одинъ разъ’ (jeden raz) lub czasami ‘однимъ образомъ’ (w jeden sposób). Nieco inaczej opozycję między tymi dwoma słowami buduje *Slovník jazyka staroslověnského*. Wyrazowi *јединako/једьнако* zostały tu przypisane trzy znaczenia: ‘zároveň, spolu, stejně’ (jednocześnie, razem, jednakowo); ‘ještě, dosud’ (jeszcze, dotychczas, dotąd) oraz ‘jedyň, jenom, pouze’ (jedynie, tylko). Z kolei *јединаче/једьначе* przyporządkowano znaczenie przysłówkowe temporalne ‘ještě, dosud’ (jeszcze, dotychczas, dotąd), a także ‘stále ještě, nadále, pořád’ (wciąż jeszcze, nadal, nieustannie), znaczenie przysłówkowe miary ‘nadto, ještě’ (ponadto, jeszcze), znaczenie spójnikowe adwersatywne ‘ale, však, ovšem’ (ale, zresztą, jednak, chyba, wszak) oraz znaczenie spójnikowe koncesywno-adwersatywne ‘přece’ (mimo wszystko, jednak), por. Hauptová (1997: 967–969).

³⁷ Świadczy o tym większość przykładów z przysłówkiem *јединako* odnotowanych w: Hauptová (1997: 968), por. рачиши [...] єдинако с равомъ твоимъ папоу н<а>шимъ; оставъ са [...] съ нами єднако вѣди; неже єдинако разумѣние слышана гл<а>са принемлѣте; да єдинако дѣлателе боудемъ закона; ꙗко тѣже д<оу>хъ єдинако вѣчнъ есть съ <ѣ>нъмъ.

bezpośrednio odnosi się analizowany przysłówek, składa się z imiesłowu czynnego czasu teraźniejszego i rzeczownika w narzędniku. W jej znaczenie wpisana jest zatem nie tylko równoczesność z aktem mówienia, lecz także ciągłość, trwałość, co w zestawieniu z czasownikiem w czasie teraźniejszym *umrěť* (w oryginale greckim w tym miejscu występuje czasownik *ἀποθνήσκω* ‘umrzeć, zginąć’ w aoryście II) podkreśla moment trwania zarówno bycia grzesznikiem, jak i śmierci, oraz aktualność obu stanów rzeczy. Przysłówek o pewnym wymiarze temporalnym ‘jeszcze’ lub ‘do tej pory’ w tej konstrukcji być może lokalizuje w czasie oba stany rzeczy (*σφῆτε grěšnikomъ* i *umrěť*) albo wskazuje, że dany stan rzeczy (**byťje grěšnikomъ*) zachodził w t_1 [dawniej] i w t_2 [teraz] jest tak samo. Konsekwencją pierwszej interpretacji jest uznanie *јединako* za przysłówek dozdanowy niezawierający żadnego takiego komponentu, który odsyłałby do adwersatywności, podobnie zresztą jak i w innych przykładach z przysłówkowym użyciem *јединako* (por. przyp. 37), natomiast konsekwencją drugiego rozwiązania jest uznanie *јединako* za komentarz metatekstowy spajający niewyrażony na powierzchni reumat pierwszy **byvъše grěšnikomъ* z rematem drugim *σφῆτε grěšnikomъ* (przy tożsamości wykładników obu tematów – ‘my’). Ta ostatnia interpretacja tłumaczyłaby możliwość pojawienia się treści adwersatywnej jako pochodnej zestawienia dwóch obiektów/stanów, które (z założenia) powinny być inne. Jakkolwiek jest ona bardzo kusząca, to nie da się jej potwierdzić na podstawie dochoowanych do naszych czasów tekstów staro-cerkiewno-słowiańskich, a wprowadzenie do zdania (55), w którym kookurentne formy czasownikowe są ujednocicone pod względem temporalnym, elidowanego rematu wyrażonego czasem przeszłym byłoby chyba źródłem kolizji semantycznej, nieprzypadkowo bowiem tłumacz tego listu św. Pawła w miejsce greckiego aorystu, być może pod wpływem Wulgaty (*Christus pro nobis mortuus est*), użył czasownika w czasie teraźniejszym. Ponadto odpowiedniki grecki (*ἔτι*) i łaciński (*adhuc*) staro-cerkiewno-słowiańskiego wyrażenia *јединako* w tym zdaniu określają czynność, która jeszcze nie została zakończona, ich przybliżona wartość semantyczna to ‘jeszcze teraz’, a nie ‘kiedyś, ale i teraz’. Wreszcie, przysłówek *јединako* w swojej pierwotnej funkcji łączył obiekty/stany podobne, a nie różne.

Na uwagę zasługują także przykłady odmienne od analizowanych wypowiedzi, w których refleks adwersatywny aktualizowany jest nie tyle za

pomocą przysłówka *јединako*, ile przez całą konstrukcję, którą on współtworzy:

(56) и негоже не јединako неиспитна в различнихъ своихъ притчахъ² нъ и оубо несъстоупна видѣти страшна въ съвѣтъхъ соущи поминеть. (*Běsedy na evangelije papy Grigorija Velikago*, 4)

W przykładzie (56) być może jest aktualizowany odprzymiotnikowy sens ‘jednako(wo)’ (por. przyp. 36), który uzyskuje wartość zbliżoną do ‘jedynie’, związaną z blokowaniem możliwości pojawienia się jakiegoś innego składnika, który byłby przeciwstawny względem składnika określanego lub obejmowanego przez *јединako*. Przysłówek ten jednak nabiera w zdaniu dodatkowego wymiaru dzięki użyciu *go* w konstrukcji *ne јединako ... нъ i ubo...*, będącej odpowiednikiem takich skorelowanych spójników, jak: *nie jednako..., ale...* lub *nie tylko..., ale także...* itd.³⁸. Globalne znaczenie w zdaniu (56) jest tworzone za pomocą zanegowanego zaimka przysłownego *јединako* i układu złożonego ze spójników *нъ i* ‘lecz i, ale i’, w którym segment pierwszy ma odcień adwersatywny, natomiast drugi segment nabiera znamion partykuły rozszerzającej zakres odniesienia orzekanego w wypowiedzeniu stanu rzeczy, oraz słowa *ubo*, które może tu być interpretowane jako rodzaj wyrażenia konkluzywnego o znaczeniu zbliżonym do polskich partykuł analogii *również, także*. Sens całego zdania to: ‘i [widzieć] tegoż nie jedynie [jako] niezbadanego w różnych swoich przypowieściach (wypowiedziach), lecz także nieugiętego, strasznego w pamiętanych (będących pamiętanymi) postanowieniach’³⁹.

³⁸ Należy rozważyć także hipotetyczny sens tej konstrukcji jako ‘jednak nie..., ale...’. Negacja wówczas odnosiłaby się do pierwszego rematu – *neispitna*, a *јединako* byłby nośnikiem znaczenia przeciwstawnego. Przeciwno takiej interpretacji przemawiają analogiczne przykłady z *ne vsjako*, w których funktor negacji odnosi się jednoznacznie do zaimka, por. *ихъже осужение правьдно есть · что оубо; прѣспѣли възхомъ; не вско* ‘czy zatem ich osądzenie jest sprawiedliwe: co bowiem? przewyższaliśmy ich? Ani trochę’, por. R 3: 9: *Τί οὖν; προεχόμεθα; οὐ πάντως*.

³⁹ Por. „Et quia alia parcendo, alia Dominus irascendo disponit, expauit quod penetrare non potuit, et quem non solum inuestigabilem, sed etiam in quibusdam suis sententiis inflexibilem uidit, terribilem in consiliis esse memorauit” (Gregorius Magnus, Homiliae in euangelia, CPL 1711).

Znaczenie całej konstrukcji *ne ĵedinako... nъ i ubo...* w przykładzie (56) ma oczywiście charakter metatekstowy, a współtworzący ją *quasi*-przysłówek, zachowując wprawdzie swój sens ‘jedynie’, ma z przysłówkowym określeniem czasownika *ĵedinako* związek tylko genetyczny i formalny. Jest to bowiem wyrażenie, w którego znaczenie wpisany jest pewien refleks meta-predykatywny – za jego pomocą komunikowana jest tu treść, że podmiotowi nie może przysługiwać inny predykat poza postpozycyjnym imiesłowem. Słowo to komentuje imiesłów *neispytna* i jednocześnie musi zostać uzupełnione ze względu na to, że jest uwikłane w negację (*ne ĵedinako*) o składnik, który z kolei wprowadza treść adwersatywną z odcieniem rezultatywnym względem pierwszego predykatu: Chrystus jest wprawdzie niezbadany, lecz – na co wskazuje „wielosegmentowy spójnik” – nie można tego traktować jako informację wystarczającą, zakres tego sądu musi być poszerzony i o to, że jest on nieugięty i straszny.

Z kolei wyraz *ĵedinače* charakteryzuje się dość dużą swobodą tworzenia połączeń z bardzo różnymi wyrażeniami, por. *ĵedinače že ĵemu glagoliqŕstju*; *ĵedinače li vy bezdrazuma ĵeste*; *ne liŕixq se ōtъ poqoti svoiq*, *ĵedinače sqŕtu braŕbnu vъ ustexъ ĵixъ*; *aŕte bo bimъ ĵedinače qlověkomъ ugaŕdałъ*, *bogu radъ ne biqъ bylъ*; *aŕte obręzanię propovędaiu*, *qto ĵedinače gonimъ ĵesmb* itd. Ta cecha sprawia, że chciałoby się włączyć *ĵedinače* do klasy partykuł, choć staje temu na przeszkodzie jego dość wyraźne współwystępowanie z czasownikiem bądź czasownikiem w formie imiesłowu. Słowo to jest używane w wypowiedziach, z których wyraźnie można wyeksplikować komponent znaczeniowy związany z kontynuacją trwania jakiegoś stanu. Pod tym względem jest to dobry, choć nie idealny, kandydat na staro-cerkiewno-słowiański odpowiednik czeskiego *jednak* lub polskiego *jednak*.

Wydaje się, że najbliższym odpowiednikiem zachodniosłowiańskiego typu JEDNAK jest *ĵedinače* użyte jako wyrażenie adwersatywne:

(57) приложни с дѣвѣци [...] аще възлюбѣтъ поати ю [...] да възбавѣтъ свадѣба аще ли ĵedinače нерачити начнѣтъ [...] да дасть дѣвѣци за срамъ литроу злата. (*Lex iudicalis de laicis* 57b)
 ‘[niech] przyłóży się do dziewicy [...] jeżeli umiłuje tak, aby pojąć ją [...], niech będzie wesele, ale jeśli jednak nieproszony zacznie ([mimo] odmowy) [...], należy dać dziewicy za wstyd: funt złota’.

oraz użyte jako wyrażenie adwersatywno-uzasadniające:

(58) и єДИНАЧЕ БО ХСЪ СОУЩЕМЪ НАМЪ НЕМОЦЬНОМЪ ВЪ ВРЪМ ЗА
 НЕЧЪСТИВЪНА ОУМЪРЕ (R 5: 6)
 ‘bowiem Chrystus za nas będących słabymi w czasie za [nasze] niegodziwo-
 ści umarł’.

Oba powyższe przykłady są stosunkowo późne (i związane z redakcją ruską języka cerkiewnosłowiańskiego), na co m.in. wskazuje niekonsekwentna realizacja ustna samogłosek genetycznie nosowych. Nie mam wątpliwości, że funkcyjne użycie wyrażenia *jedinače* w tych wypowiedzeniach jest efektem przeobrażeń, którym podlegało *jedinače* adwerbialne. Prawdopodobna zatem ścieżka ewolucyjna, w wyniku której wyodrębniło się funkcyjne znaczenie *jedinače* wiąże je z *jedinače* przysłówkowym, które jest zleksykalizowanym w tej funkcji pierwotnym komparatywem przysłówka czy zaimka przysłówkowego *jedinako* – powstałego z *jedinako*, formy neutrum zaimka przymiotnego *jedinakъ*-. Prawdopodobnie oba wyrażenia przysłówkowe w języku staro-cerkiewno-słowiańskim – *jedinako* i *jedinače* – były funkcjonalne i nie obejmowały tego samego obszaru wyrażeniowego, choć zarówno pod względem budowy, jak i rozwoju semantycznego wykazywały one duże podobieństwa. Na ich przykładzie wyraźnie widać, że klasa obejmowana wspólną nazwą przysłówek zawiera często bardzo odmienne wyrażenia, różniące się między sobą na poziomie semantyczno-składniowym.

W językach zachodniosłowiańskich albo istniały, albo wciąż istnieją formy, które pod względem budowy są odpowiednikami staro-cerkiewno-słowiańskiego przysłówka *jedinako*. Możliwe jednak, że pomiędzy scs. *jedinako* a np. pol. *jednako* nie ma żadnych innych podobieństw poza formalnymi. Chcę przez to powiedzieć, że tak jak w językach południowosłowiańskich *jedinako* powstało z *jedinak-o*, a to z kolei z **edin-ak-*, tak też *jednako* mogło być efektem przeobrażeń prasłowiańskiego zaimka przymiotnego **edinak-*, niezależnie od możliwych, choć niekoniecznych wpływów piśmiennictwa cerkiewnosłowiańskiego. Zauważmy, że staropolskie przysłówkowe znaczenia *jednako* nie pokrywają się ze wszystkimi staro-cerkiewno-słowiańskimi znaczeniami *jedinako*, a jedynie tymi, które albo nie zawierają komponentu temporalnego, albo tymi, w których informacja czasowa jest nieistotna (por. np. *bo mislili sę iednako*, Fl 82, 5; *yednako myloval* [człowieka ubogiego i bo-

gatego], *Rozm 32; nye yednako mye dal z grzesznyky, Puł 27, 3*). Odnotowane w *Słowniku staropolskim* funkcyjne znaczenie *jednako* pochodzi z *Biblij Królowej Zofii (W tó dobę Saul pofacył osczep, abi gy vderzil. A vrozumy-aw Ionata, isze gednako vmiszyl gego ocyecz, abi zabył Dauida)*. Może to być zatem, jak już była o tym mowa, pożyczka z języka czeskiego, zwłaszcza, że to jedyne takie wystąpienie w tekstach staropolskich. We współczesnym języku czeskim przysłówek *jednako* jest wyrażeniem przestarzałym (por. *S našim zdravím tak tu pořád jednako jsme.*, Táborský, *Stará Komédie*, 1892), posługiwano się nim jeszcze na początku XX w., natomiast przykładów użyć starszych niż XVIII-wieczne nie odnalazłem. Niewątpliwie jednak musiał być używany i w staroczeskim, skoro jego derywatem był przysłówek *†nejednako*, a forma *†dvojnako* (Machek 1968: 136) została utworzona jako analogiczna do *jednako*. Te nieliczne świadectwa językowe, którymi dysponujemy, pozwalają sądzić, że kształt *jednako* w językach zachodniosłowiańskich był rzadziej spotykany niż *jednak*. Nie można w tym wypadku wykluczyć południowosłowiańskiego wpływu np. na język czeski.

Z kolei przysłówek *jedinače* czy homonimiczne z nim wyrażenie funkcyjne nie mają formalnych odpowiedników w językach zachodniosłowiańskich, przynajmniej w rejestrze ogólnym tych języków (por. przyp. 35). Wydaje się, że metatekstową funkcję scs. *jedinače* realizują w językach czeskim, słowackim i polskim słowa o kształcie *jednak*, będące być może formalno-semantyczną innowacją zachodniosłowiańską⁴⁰. Pierwsze poświadczenia tej formy odnajdujemy w języku czeskim i to już w tekstach pochodzących z XIV wieku:

(59) *Gednak, mistře, přěd tobú budu, až jich (mastí) z pytlíka dobudu.* (Gebauer)

(60) *Řekl k nie [Przemysł do Marklety, która mu wywróżyła, że jest niepłodny): Daj mi jednu z svých děvek, a gednak uzříš, sem-li t' bezdětek čili nic, víc než v jednom létě.* (Gebauer)

(61) *Mezi dvěma bratroma byl tak veliký svár, že gednak jeden všecyky země zkažil.* (Gebauer)

⁴⁰ Przeciwnego zdania jest Bednarczuk (1967: 94), według którego funkcja adwersatywna *jednako* jest efektem tendencji prasłowiańskiej, czego – jak się zdaje – nie potwierdza materiał staro-cerkiewno-słowiański. Wręcz przeciwnie, adwersatywne użycie tego zaimka należy uznać za wyjątkowe i wymagające specjalnego kontekstu.

(62) *Prvého dne [...] měl jest [Jezus w grobie] šest hodin, druhý den [...] měl jest celý, a třetí den, v neděli, měl jest jednak šest hodin, a tak šest a třidceti hodin ležal v hrobě* (Gebauer)

(63) *Dvojie jest královstvie veliké a třetie jest jako krajina, o niž této dvě království jako váléta, každé chtě vnímeze svého královstvie uložiti; jedno jest pravý pořád, a to jest královstvo Božie v nebesiech; druhé jest nepořád, a to j' d'áblovo pekelné královstvie; a ta krajina třetie jsme my zde na světě. A tak jednak se poddáme království d'áblu, jsúc živi nepořiedně, jakož nás ponúká d'ábel, toho královstvie pósuobce [...].* (STB, Štítný ze Štítného, Tomáš, 29v–30r)

(64) *Však vás za obyčej tepú, / jednak burcují, jednak svlekú, / vymyšlující muky nové, o vy kaziec metly břězové.* (STB, Podkoní a žák, 22r–22v)

Przykłady (60)–(62), zdaniem Gebauera (1903: 614), odpowiadają znaczeniom ‘wkrótce, teraz’ (60), ‘prawie, niemal’ (61) i ‘około, niemal, mniej więcej’ (62), natomiast w przykładzie (59) ma być realizowane znaczenie nawiązujące do znaczeń cs. *ědinako* – *ědinače*. Punktem wyjścia kształtowania się znaczenia *jednak* w języku czeskim było zapewne znaczenie prasłowiańskiego zaimka **edinakъ*, które w tym opracowaniu rekonstruowane jest jako ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru (**edinъ*) jed(y)nych (o których mówię)’. Ponieważ zbiór ten jest zbiorem opartym na identyczności elementów, to musiała między nimi zachodzić relacja tożsamości, a zatem pierwotne znaczenie **edinakъ* to zapewne ‘(każdy) ten sam/równy (o których mówię)’. Głęboki sens ‘ten sam/równy’ potwierdzają staro-cerkiewno-słowiańskie użycia przysłowka *ědinako* (por. przyp. 37). Nie bez znaczenia jest tu także komponent równoczesności, tzn. mówienie ‘ten sam’ jest mówieniem aktualnym. W pewien przybliżony sposób oddaje to tautologia: **ediny* są **ediny* tu, teraz i do momentu, w którym o **edinъ* orzekam za pomocą **edinakъ*. Także i równoczesność lub jednoczesność znajduje potwierdzenie w konkretnym materiale cerkiewnosłowiańskim. W języku staroczeskim komponent ‘równości’, wbrew temu, co sądził Gebauer, uległ już zatarciu. W zdaniu (59) kontekst nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, czy przyimek *před* został użyty w funkcji temporalnej, czy lokatywnej, niemniej nie ma to znaczenia dla odczytania podstawowego sensu całej konstrukcji *jednak... budu, až... dobudu*, w której wyrażenie *až* jest spójnikiem czasowym z pewnym odcieniem adwersatywnym, co wyklucza przysłów-

kowe użycie wyrazu *jednak* w znaczeniu ‘razem’ lub ‘jednakowo’. Przykład zatem nie jest ogniwem łączącym znaczenie funkcyjne *jednak* z przedmiotowym znaczeniem prasłowiańskiego przysłówka *edinako. *Jednak* ma tu charakter już wyraźnie metatekstowy, choć nie jest to partykuła spajająca dwie zrematyzowane części wypowiedzenia (por. Grochowski, Kisiel i Żabowska 2014: 169). Sądzę, że mamy tu do czynienia z antepozycyjnym komentarzem dozdaniowym, otwierającym miejsce dla zdania. Komentarz ten najprawdopodobniej należałoby wywodzić z temporalnego sensu *edinakъ, wprowadzającego do zdania element aktualności.

Z bardzo podobną funkcją *jednak* mamy zapewne do czynienia w zdaniu (60). Różnica między oboma przykładami polega głównie na tym, że podczas gdy *jednak* z (59) ma charakter afirmatywny, a być może i faktywny, jeśli treści postpozycyjnej względem tego wyrażenia nie da się zanegować, to w zdaniu (60) *jednak* zapowiada informację o znaczeniu przeciwstawnym względem uprzednio wyrażonego sądu. Zapewne dzieje się tak dlatego, że *jednak* zostało poprzedzone spójnikiem adwersatywnym *a*. Układ ten jest zbliżony do tych, w których pojawia się *však* w kontekście spójników *a*, *ale*. I w tym wypadku mamy do czynienia z wypowiedzeniem przypominającym okres warunkowy *jeśli dasz..., to zaraz ujrzysz...*, w którym *jednak* pełni funkcję swego rodzaju kontekstualizatora. Umieszczony wewnątrz wypowiedzenia stanowi dodatkowy wykładnik współrzędności, sygnalizuje, że treść względem niego postpozycyjna jest responsem na sąd wyrażony w *quasi*-poprzedniku. Nie jest to spójnik (nim bez wątpienia jest *a*), nie można też analizowanej konstrukcji uznać za spójnik wielosegmentowy właśnie ze względu na kontekstową funkcję *jednak*, które opuściwszy klasę przysłówek, nie rozstało się z nią jeszcze na dobre, czego śladem jest układ kookurencyjny *jednak uzříš*, który można rozumieć dwojako: ‘teraz, zaraz ujrzysz’ i ‘jednak ujrzysz’. To dodatkowe znaczenie *jednak* nie neguje tego, które wynika z sensu temporalnego, lecz wywodzi się z niego. Wydaje się, że to w tego typu układach zaczęło się rodzić adwersatywne znaczenie *jednak*, które z czasem przestało wymagać już przeciwstawnego zwornika w postaci odpowiedniego spójnika, a samo nabrało takiego sensu, który czytelny jest w wypowiedziach do dziś tworzonych, zarówno w języku czeskim, jak i polskim.

W przykładzie (61) *jednak* pojawia się po *že* (por. podobne użycia: *že jednak na poly mrtva bieše*), możliwe są także podobne znaczeniowo użycia bez *že* (por. *Jonata zbil gednak dvadcti mužuóv*). Wymienione konteksty

można przetłumaczyć następująco: ‘że niemal sam cały kraj doprowadził do upadku’, ‘że prawie była na poły martwa’, ‘pobił bez mała dwudziestu mężów’. Użyte w nich wyrażenie *jednak* z uwagi na swój metapredykatywny charakter nie może być traktowane jak zwykły przysłówek, choć ze względu na jego ustabilizowany szyk, ograniczoną dystrybucję i stałą antepozycję względem składnika, z którym wchodzi w relację, nie jest to partykuła, lecz typ operatora metapredykatywnego, będącego wykładnikiem pewnego typu kwantyfikacji ilościowej. Zaskakujące może być przejście od znaczenia temporalnego do ilościowego. Pewnych argumentów może dostarczyć zdanie (62), w którym *jednak* bliskie jest sensowi ‘około’. Komponent aproksymatywny prawdopodobnie wpisany był już w użycie *jednak* ze zdań (59)–(60). Nie chodzi w nich bowiem o moment dokładnie odpowiadający mówieniu, lecz o coś, co nieznacznie je uprzedza bądź nieznacznie je wyprzedza: *teraz*, *mistrzu* może równie dobrze odnosić się do ‘tej właśnie chwili’, co i do tego, co ‘przed tą chwilą’ oraz tego, co ‘po tej chwili’. Podobnie, *teraz/zaraz ujrzysz*, to znaczy, jeśli spełnisz określone w poprzedniku warunki, zobaczysz konkretne efekty, choć oczywiście nie będą one natychmiastowe – zapłodnienie wymaga czasu, który zresztą w zdaniu został wskazany *expressis verbis* – *wiec než v jednom létě* ‘w ciągu nie więcej niż jednego roku’. Aproksymatywność – jak to pokazują analizowane przykłady – może być cechą, mniej bądź bardziej wyeksponowaną. Wszystkie one jednak nie mogą być jej pozbawione. Być może też w tym kontekście należałoby odczytywać staro-cerkiewno-słowiańskie użycia *јединako* o przybliżonym znaczeniu ‘jeszcze’ (por. (55)). Z czasem mogło dojść w języku czeskim do zmiany komponentu czasowego na ilościowy. W ten sposób wyrażenia aproksymacji, otwierające pozycję dla wyrażen charakteryzujących daną wielkość pod względem temporalnym, zaczęły otwierać miejsce dla wyrażen charakteryzujących ją pod względem ilościowym, jak w przykładzie (61) i w przykładach pokrewnych.

Poczynione spostrzeżenia wymagają wprowadzenia korekty do zaproponowanej reprezentacji wyrażen typu **vbχakъ*, **edinakъ*. Być może już w okresie prasłowiańskim były one nośnikiem sensu nie tyle deiktycznego z dokładnym wyznaczeniem zbiorów, do których się odnosiły, ile deiktyczno-aproksymacyjnego. Ostatecznie proponowałbym w tym wypadku przyjęcie następujących znaczeń strukturalnych: **vbχakъ* to ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru niemal wszystkich (**vbχъ*) (o których mówię)’, **ednakъ* to ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzempla-

rza zbioru niemal jed(y)nych (*edinъ) (o których mówię)’. Podobnie rzecz się przedstawia w wypadku wyrażeń odprzymiotnikowych z *-ak-; znaczenie strukturalne *junakъ to ‘od jeden poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru około/niemal „junych” (*junъ) (o których mówię)’. Zauważmy, że wprowadzenie komponentu aproksymatywnego do znaczenia otwiera także miejsce dla ewentualnych znaczeń konotacyjnych, które mogły nabywać niektóre wyrażenia z tej grupy (jak np. *junak*, por. przyp. 15).

Przykłady (63)–(64) ilustrują ważną właściwość staroczeskiego *jednak*. Chodzi tu mianowicie o możliwość wystąpienia tego słowa w kontekście wynikowym (63) oraz w kontekście adwersatywnym przy afirmatywnym użyciu *však*. Wyrażenie *jednak* ma tu odcień uzupełniający związany z antepozycyjną względem niego treścią. Wydaje się, że ta funkcja *jednak* na stałe wpisze się w jego semantykę nie tylko w języku czeskim, nawet bez względu na przeobrażenia, którym podlegało *však*. W tym opracowaniu pomijam sens czeskiego *jednak... jednak...* (por. *moře, jenž se vzdvihuje jednak vzhůru, jednak opadne; rytíř přiskočiv jednak jednoho zranil, jednak druhého zabil*), którego semantykę należałoby związać z jednym ze znaczeń psł. *edinъ/*edbnъ, co nie jest przedmiotem mojego opisu.

Najstarsze polskie przykłady użycia *jednak* pochodzą dopiero z okresu średniopolskiego. *Słownik polszczyzny XVI wieku* (Mayenowa, Peplowski 1975: 369–376) rejestruje ponad 1900 użyc, spośród których zdecydowana większość została sklasyfikowana jako spójniki, część jako partykuły, a bardzo mała grupa, bo zaledwie 24 użycia, jako przysłówki⁴¹. Analiza tak późnych przykładów, jak XVI-wieczne, wykracza poza obszar prowadzonych tu obserwacji. Niewiele bowiem da się powiedzieć na ich podstawie na temat pochodzenia i najstarszych przekształceń semantycznych wyrażeń, które przecież można chyba zaliczyć do warstwy słownictwa kształtującej się

⁴¹ Pomijam tu fakt, że klasyfikacja SPXVI ma w zasadzie charakter czysto arbitralny. Przyjęto tu rozwiązanie, że jeśli *jednak* zajmuje miejsce między dwoma wypowiedziami, to jest spójnikiem (podobne kryterium zostało przyjęte w: Grochowski (1997: 97), lecz zrezygnowano z niego w: Grochowski, Kisiel i Żabowska (2014)), jeżeli natomiast kookuruje z jednym wypowiedzeniem, jego członem lub członami, to jest to partykuła; z kolei jeżeli *jednak* zajmuje pozycję przyczasownikową, to w SPXVI ma status przysłówka. Wszystkie przykłady podane w SPXVI należałoby zrewidować pod kątem ich przynależności do klasy spójników, przysłówek i partykuł. Najprawdopodobniej klasa spójników musiałaby ulec znacznej redukcji bądź zgoła należałoby ją całkowicie wyeliminować.

już w epoce prasłowiańskiej (w każdym razie przeobrażenie pierwotnego zamka w wyraz o funkcji metatekstowej dokonało się już do XVI wieku i wydaje się, że można uznać tę ścieżkę ewolucyjną dla analizowanych wyrazów w tym okresie za zakończoną). Nie dysponujemy jednak starszym niż ten materiałem polskim, co dziwi, zwłaszcza, że w XVI wieku jest to jedno z najczęściej używanych wyrazów funkcyjnych. Opis XVI-wiecznych przykładów zarówno „spójnikowych” i „partykułowych”, jak i przysłóvkowych wymagałby zastosowania narzędzi synchronicznych, względnie mógłby służyć refleksji na temat zmian, jakie zaszły w tym obszarze w polszczyźnie między XVI wiekiem a współczesnością, co stanowi osobny problem badawczy.

W przypisie 41. został już wskazany podstawowy problem związany z materiałem przytoczonym w SPXVI, por. przykładowe użycia sklasyfikowane jako spójnikowe i partykułowe:

(65) *ia będąc ná ten čás człowiekiem poczćiwie vpádłym/ ále iednák czu-
iác się być ná wżem cnotliwym vs on mądry/ ále iednák pogánin/ vstáwiáiac
Práwá w Athenach/ wielką winą zákazował zlorzeczycь vmártemu.* (SPXVI)

Według danych przytaczanych przez SPXVI przysłóvkowe znaczenie *jednak* jest bardzo rzadkie (zapewne trzeba by było także się zastanowić nad wyłączeniem z tej grupy kilku przykładów poetyckich, które mogą rządzić się innymi prawami niż to się przedstawia w użyciach prozatorskich, a zatem liczbę 24 poświadczeń można by było zredukować do zaledwie kilku), por.

(66) *[wilgość przyrodzoną] spráwuie gorącość ogniapryrodzoného/ czy-
niác iác inych trzech wilgości/ ktoré fye iednák w nas množá.* (SPXVI)

Zdanie (66) może istotnie odsyłać do sensów ‘razem’, ‘po równo’, ale nie da się tu także zupełnie wykluczyć ‘równoczesności’, możliwej do wyeksplicowania także z kolejnego przykładu przysłóvkowego:

(67) *[Pan] ku rofkoffy ludzkiej vczynił ofobliwe fwiátłóści/ słońce áby dzień
ludziem obiáfniáło ámiefiác zgwiazdami/ ábywćiemney nocy fwiecił/ áprzed
sie iednák wiecznie thák ma trwác nád námi miłofierdzie iego.* (SPXVI)

Niewielka liczba tego typu przykładów przysłówkowych, przy całkowitym ich braku w języku staropolskim, może świadczyć o tym, że polskie słowo *jednak* nie wyewoluowało tak jak czeskie *jednak* na drodze pewnych przekształceń znaczeniowych z *jednak* przymiotnikowego, a następnie przysłówkowego, lecz że zostało do polszczyzny zapożyczone właśnie z języka czeskiego. Zdaję sobie oczywiście sprawę z tego, że w przeciwieństwie do polskiego *wszak*, tej hipotezy nie da się poprzeć żadnymi mocnymi argumentami. Przemawiają za nią jedynie przesłanki poszlakowe: ignorowanie *jednak* w piśmiennictwie staropolskim, możliwa czeska proveniencja staropolskiego *jednako*, w dużej mierze paralelny do czeskiego sposób użycia funkcyjnego *jednak* (por. *a jednak, wszak... jednak, ale jednak* itd.). Jeżeli nawet ta hipoteza jest nietrafiona, to można z powodzeniem mówić o jakimś powinowactwie między słowem czeskim, a jego polskim odpowiednikiem, na co wskazują duże podobieństwa na poziomie leksykalno-składniowym (przy czym polskie *jednak* nie pełni tylu funkcji, co jego czeski odpowiednik). Przede wszystkim oba wyrażenia zawierały komponent temporalny, w obu językach zapewne z tego znaczenia wyodrębniły się użycia metatekstowe. Również refleks adwersatywny jest tak w jednym, jak i w drugim wypadku pochodną znaczenia temporalnego, pozycji składniowej i układów kookurentnych.

Motywację semantyczną analizowanej w tym opracowaniu grupy można bardzo schematycznie (i z licznymi uproszczeniami) przedstawić następująco:

zaimek przymiotny	‘wszystek/cały’	‘jeden/taki sam’	
zaimek przymiotny (derywacja na <i>-ak-</i> ; znaczenie deiktyczno- aprosymatywne)	‘od 1 poprzez n-1... do ostatniego n-egzemplarza zbioru wszystkich (o których mówię)’	‘od 1 poprzez n-1... do ostat- niego n-egzemplarza zbioru jed(y)nych (o których mówię)’	
przymiotnik substan- tywizowany	—	płd.-wsch.- słow.	zach.-słow.
		‘mnich’, ‘jedynak’	‘jedynak’

zaimek przymiotny	‘wszystek/cały’		‘jeden/taki sam’	
	płd.-wsch.-słow.	zach.-słow.	płd.-wsch.-słow.	zach.-słow.
zaimek przysłówny (na -o z zaimka kategorii -ak-) → przysłówki/ przysłówki metapredykatywne	‘całkiem/zupełnie’ → ‘pewnie’	arch. ‘jednak’ (o funkcjach adwers., konces., kontekst., uzasad.)	‘jednocześnie, razem, jednakowo, tak samo’ a) temp. ‘jeszcze’; b) ‘jedynie’	‘razem’, ‘jednakowo’? rzadko: ‘jednak’?
zaimek przysłówny/ przysłówki (na -e, comparativus zaimka na -o): metapredykat, względnie wyrażenie metatekstowe	płd.-wsch.-słow.	zach.-słow.	płd.-wsch.-słow.	zach.-słow.
	—		adwers. lub adwers.-uzasad. ‘jednak’	?
wyrażenie funkcyjne (od zaimka przymiotnego na -aḳ): metapredykat, spójnik / partykuła	płd.-wsch.-słow.	zach.-słow.	płd.-wsch.-słow.	zach.-słow.
	—	‘wszak’ (o funkcjach afirm., adwers., kontekst., koncesyw., eksplikat.)	rzadkie: ‘jednak’ (o funkcji adwers.)	‘jednak’ (o funkcjach temp., adwers., kontekst., eksplikat., aproks., fakt.?)

Niewątpliwie pewne światło na rozwój wyrażen **v̄χaḳ* i **edinaḳ* (to ostatnie zawiera w swojej strukturze znaczeniowej komponent kontradycyjny w stosunku do **v̄χ̣*) jako tych, z których wykształcały się słowa o charakterze funkcyjnym, rzuciłaby analiza rozwoju semantycznego i funkcjonalnego w grupie zaimków utworzonych za pomocą sufiksu **-ak-*, jak np. **s'aḳ* i **ovaḳ* oraz wyrazów pochodnych od nich, które na obszarze całej Słowiańszczyzny nie przedostały się do klasy wyrazów funkcyjnych, co być może miało związek z tym, że podczas gdy **v̄χsaḳ* czy **edinaḳ* były związane z całym zbiorem jakichś indywiduów, to **s'aḳ* czy **ovaḳ*, wyznaczając jednostkowość, odnosiły się do jednego elementu czy składnika, o którym była mowa. Ponadto podstawową, nieobecną w kontynuatach **s'aḳ* i **ovaḳ*, funkcją wyrażen powstałych z **v̄χaḳ* i **edinaḳ* na gruncie przede wszystkim zachodniosłowiańskim jest uzupełnianie informacji w wypowiedzeniu tak pod kątem ilościowym, jak i jakościowym. Nie wy-

kluczały się one między tymi samymi członami ze spójnikami typu *a*, *ale*, *acz*, natomiast służyły do uściślenia relacji semantycznej między członami wypowiedzenia, również tej relacji, którą wyrażał spójnik. Nie można ich było opuścić bez naruszenia struktury semantycznej wypowiedzeń (por. także Wajszczuk 1997: 62–68).

Przeprowadzone analizy zmierzały do odkrycia pierwotnego znaczenia sufiksu **-ak-* oraz utworzonych za jego pomocą zaimków **вѣхакъ* i **edinakъ*/**edbnakъ*. Głównym celem tego tekstu było jednak ustalenie sensów motywacyjnych, w wyniku których doszło do wyodrębnienia się w językach słowiańskich znaczeń funkcyjnych wyrażen, będących kontynuantami omawianych zaimków. Opis ich genezy i rozwoju służył nie tylko ustaleniu etymologii wyrazów typu *však* czy *jednak*, lecz również poczynieniu kilku teoretycznych obserwacji natury ogólnej na temat powstawania wyrażen funkcyjnych z zaimków oraz zaproponowaniu modelu metodologicznego możliwego do zastosowania do oglądu dziejów współczesnych wyrażen metatekstowych i metapredykatywnych. Badanie genezy zjawisk językowych związanych z przekształceniami wyrażen poziomu przedmiotowego w wyrażenia metatekstowe wymaga uwzględnienia współoddziaływania na dany wyraz nie tylko właściwego mu poziomu leksykalnego, lecz również morfologicznego i składniowego, a niewykluczone także, że i fonologicznego (por. problem apokopy czy zmian fonologicznych związanych z przechodzeniem pewnych wyrażen do klasy enklityk). Badania etymologiczne w szczególnych wypadkach powinny być wspierane zarówno przez analizę podsystemów języka hierarchicznie niższych niż warstwa badana (co stanowi podstawę współczesnych obserwacji etymologicznych), jak również analizę podsystemów hierarchicznie wyższych niż warstwa badana⁴², co szczególnie się uwidacznia w opisie etymologicznym spójników, partykuł, operatorów metapredykatywnych itp. Szczegółowe analizy składniowe i – jak się zdaje – tekstowe mogą rzucić zupełnie nowe światło na zjawiska, których bynajmniej nie należy traktować jako marginalnych dla badań etymologicznych. Być może niektóre ustalenia będą wymagały w związku z tym wprowadzenia korekt do już opracowanych etymologii bądź zupełnie innego spojrzenia na powstawanie i rozwój wyrażen funkcyjnych.

---

⁴² Podobny postulat w odniesieniu do badania genezy zjawisk morfologicznych postulowała już Maria Honowska (1979) w artykule o morfologii historycznej.

Wykaz skrótów⁴³:

- Cic. Caecin – M. Tullius Cicero. (1909). *Pro Cæcina*, w: *M. Tulli Ciceronis Orationes*, t. 4, wyd. A. C. Clark (wersja elektroniczna).
- Cic. Tusc. – M. Tullius Cicero. (1918). *Tusculanæ Disputationes*, w: *Scripta Quæ Manserunt Omnia*, fasc. 44, wyd. M. Pohlenz (wersja elektroniczna).
- CPL – *Clavis Patrum Latinorum*: <http://clt.brepolis.net/brepolis>
- ČNK – *Český národní korpus*: <http://www.korpus.cz/>
- DTK – *Dolnoserbski tekstowy korpus*: <http://dolnoserbski.de/korpus/>
- FidaPlus – *Korpus slovenskega jezika*: <http://www.fidaplus.net/>
- Fl – *Psalterz floriański*: <http://polona.pl/item/285246/6/>
- Gebauer – GEBAUER, J., 1903, *Slovník staročeský*, t. 1, Praha: Nakladem České grafické společnosti „Unie”.
- KSSJ – *Krátky slovník slovenského jazyka*: <http://slovník.azet.sk/pravopis/kratky-slovník/>
- Machek – MACHEK, V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- MSS – BĚLIČ, J., A. KAMIŠ i K. KUČERA, 1978, *Malý staročeský slovník*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*: <http://www.nkjp.pl/>
- Nowy Casnik – [w:] <http://www.nowycasnik.de/>
- PSJČ – HUJER, O., E. SMETÁNKA, M. WEINGART, B. HAVRÁNEK, V. ŠMILAUER i A. ZÍSKAL (red.), 1935–1957, *Příruční slovník jazyka českého*, t. 1–8, Praha: Československá akademie věd – Státní pedagogické nakladatelství.
- Puł – *Psalterz puławski* [skan rękopisu]
- Rejzek – REJZEK, J., 2001, *Český etymologický slovník*, Voznice: Leda.
- SJS – KURZ, J., Z. HAUPTOVÁ et al. (red.), 1966, *Slovník jazyka staroslověnského = Lexicon linguae paleoslovenicae*, t. 1–4, Praha: Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- SPXVI – MAYENOWA, M. R., PEPLOWSKI, F. (red.), 1975–, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Za-

⁴³ Wykaz skrótów nie obejmuje skrótów języków oraz sigli ksiąg biblijnych, te zostały przyjęte za Wulgatą (*Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem* (2007). Aduvantibus R. Gryson, B. Fischer, H. I. Frede. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft).

- kład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- SSJ – PEČIAR, Š. (red.), 1959–1968, *Slovník slovenského jazyka*, t. 1–6, Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- SStp – URBAŃCZYK, S. (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław–Kraków–Warszawa: Polska Akademia Nauk.
- STB – *Staročeská textová banka*: <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB>
- USTC – *Hornjoserbski tekstowy korpus*: <http://ucnk.ff.cuni.cz/>
- ATC – *Академічний тлумачний словник*: <http://sum.in.ua/>
- БЕР – ГЕОРГИЕВ, В. (red.), 1962–, *Български етимологичен речник*, t. 1–, София: Издателство на Българската академия на науките.
- БТР – *Български тълковен речник*: <http://www.t-rechnik.info/>
- НКРЯ – *Национальный корпус русского языка*: <http://www.ruscorpora.ru/>

Bibliografia

- AMPEL T., 1975, *Wyowiedzenia okolicznikowe profrazowe we współczesnym języku polskim*, Rzeszów: Rzeszowskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk – Wydział Nauk Humanistycznych.
- AMPEL T., 1976, Zdania okolicznikowe profrazowe jako wykładniki różnych odmian relacji przyczynowo-skutkowej, *Polonica II*, s. 93–118.
- BAKKER S. J., 2009, *Noun Phrase in Ancient Greek. A Functional Analysis of the Order and Articulation of NP Constituents in Herodotus*, Leiden–Boston: Brill.
- BAUER J., 1960, *Vývoj českého souvětí*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- BEDNARCZUK L., 1965, Spójnik adwersatywny w polskim i w innych językach słowiańskich, *Rocznik Slawistyczny* 24(1), s. 25–34.
- BEDNARCZUK L., 1967, *Polskie spójniki parataktyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- BEDNARCZUK L., 1980, Origin of Indo-European Parataxis, w: P. Ramat (red.), *Linguistic Reconstruction and Indo-European Syntax. Proceedings of the Colloquium of the Indogermanische Gesellschaft, University of Pavia, 6-7 September 1979*, Amsterdam: John Benjamins, s. 145–154.
- BIBLIA KRÓLOWEJ ZOFII, 1965–1971, *Biblia Królowej Zofii (szarospatacka), wraz ze staroczeskim przekładem Biblii*, wyd.: S. Urbańczyk, V. Kyas, Wydawnictwa

- Źródłowe – Komitet Językoznawstwa Polskiej Akademii Nauk, t. 1–3, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- BLAŹEK V., 1999, *Numerals. Comparative-etymological analyses of numeral systems and their implications (Saharan, Nubian, Egyptian, Berber, Kartvelian, Uralic, Altaic and Indo-European languages)*, Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- BOGUSŁAWSKI A., 2005, O operacjach przysłówkowych, w: M. Grochowski (red.), *Przysłówki i przyimki. Studia ze składni i semantyki języka polskiego*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 15–44.
- BOGUSŁAWSKI A., WAWRZYŃCZYK J., 1993, *Polszczyzna, jaką znamy. Nowa sonda słownikowa*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- BORYŚ W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- BYSTRON J., 1887, O mowie polskiej w dorzeczu Stonawki i Łucyny w księstwie Cieszyńskim, *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności 12*, s. 1–110.
- CUZZOLIN P., PUTZU I., RAMAT, P., 2006, The Indo-European Adverb in Diachronic and Typological Perspective, *Indogermanische Forschungen 111*, s. 1–38.
- DANEŠ F., 1985, *Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny*, Praha: Akademia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- DOROSZEWSKI W., 1928, Monografie słowotwórcze. Formacje z podstawowym *-k-* w części sufiksальной, *Prace Filologiczne 13*, s. 1–261.
- DUNKEL G. E., 2014, *Lexikon der indogermanischen Partikeln und Pronominalstämme*, t. 1–2, Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- GEBAUER J., 1903, *Slovník staročeský*, t. 1, Praha: Nakladem Česke grafické společnosti „Unie“.
- GÓRSKA M., 2013, Od deontycznego czasownika do spójnika koncesywnego – gramatyzacja łacińskich czasowników modalnych na przykładzie *licet, quamvis* i *quamlibet*, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego 68*, s. 167–177.
- GREPL M., 1958, Spojovací *však ale* v obrozenecké češtině, w: R. Fukal, M. Kopecný (red.), *Rodné zemi. Sborník prací k 70. výročí trvání Musejního spolku v Brně a k 70. narozeninám jeho předsedy... Aloise Gregora*, Brno: Musejní spolek v Brně, s. 246–248.
- GROCHOWSKI M., 1976, O strukturze semantycznej przyzwolenia, w: M. R. Mayenowa (red.), *Semantyka tekstu i języka*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, s. 225–237.
- GROCHOWSKI M., 1986, *Partykuły polskie. Składnia, semantyka, leksykografia*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

- GROCHOWSKI M., 1996, O partykułach jako wykładnikach nawiązania. Analiza wyrażenia *wręcz*, w: M. Grochowski (red.), *Anafora w strukturze tekstu*, Warszawa: Wydawnictwo Energeia, s. 97–104.
- GROCHOWSKI M., 1997, *Wyrażenia funkcyjne. Studium leksykograficzne*, Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN.
- GROCHOWSKI M., 1998, Zmienność kontekstualna wyrażen funkcyjnych a ich kategoryzacja gramatyczna, w: H. Dalewska-Greń, J. Rusek, J. Siatkowski (red.), *Językoznawstwo. Prace na XII Międzynarodowy Kongres Słowistów w Krakowie 1998*, Warszawa: Energeia, s. 103–107.
- GROCHOWSKI M., 2002, Szyk operatorów adsentencjalnych o funkcji adwersatywnej a struktura tematyczno-rematyczna zdania, w: M. Krauz, K. Ożóg (red.), *Składnia, stylistyka, struktura tekstu. Księga jubileuszowa dedykowana profesor Teresie Ampel*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, s. 150–157.
- GROCHOWSKI M., KISIEL A., ŻABOWSKA M., 2014, *Słownik gniazdowy partykuł polskich*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- HABRAJSKA G., 2008, Poziomy funkcjonalne języka naturalnego, w: A. Kiklewicz, J. Dębowski (red.), *Język poza granicami języka. Teoria i metodologia współczesnych nauk o języku*, Olsztyn: Instytut Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, s. 53–64.
- HAUPTOVÁ Z. (red.), 1997, *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae*, t. 4, Praha: Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- HAUPTOVÁ Z. (red.), 1994, *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae*, t. 4 (48), Praha: Euroslavica.
- HOLUB J., KOPEČNÝ F., 1952, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Státní nakladatelství učebnic.
- HONOWSKA M., 1979, O morfologii historycznie, ale przekrojowo, *Język Polski* 59, z. 4, s. 245–250.
- JAKUBOWICZ M., 2010, *Drogi słów na przestrzeni wieków. Zarys słownika motywacji semantycznych na materiale przymiotników słowiańskich odziedziczonych z prasłowiańszczyzny*, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- KALLAS K., 1988, Syntaktyczna charakterystyka spójników *ale* i *lecz* oraz spójników zawierających segment *ale* lub *lecz*, *Polonica XIII*, s. 101–122.
- KARŁOWICZ J., 1901, *Słownik gwar polskich*, t. 2, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności.
- KISIEL A., 2014, *Wszak, wszakże, wszelako* a kontekstowość partykuł, w: E. Gutiérrez Rubio, M. Falkowska, E. Kislova, M. Stępień (red.), *Beiträge der europäischen slavistischen Linguistik (Polyslav)*, t. 17, München–Berlin–Washington/D.C.: Verlag Otto Sagner, s. 74–83.
- KLEMENSIEWICZ Z., LEHR-SPLAWIŃSKI T., URBAŃCZYK S., 1965, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- KLESZCZOWA K., 2014, Zaimkowy rodowód wybranych partykuł, w: A. Moroz, P. Sobotka, M. Żabowska (red.), *Maiuscula linguistica. Studia in honorem professori Matthiae Grochowski sextogesimo quinto dedicata*, Warszawa: BEL Studio.
- KOPEČNÝ F., 1973, *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, t. 1: Předložky, koncové partikule, Praha: Československá akademie věd.
- KOPEČNÝ, F., ŠAUR, V., POLÁK, V., 1980, *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*, t. 2: Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia, Praha: Československá akademie věd.
- KOSEK P., 2013, *Ale však – však ale v dějinách češtiny, Naše řeč 4*, s. 181–196.
- KURZ J., DOSTÁL A., ŠTĚRBOVÁ M. (red.), 1966, *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae*, t. 1, Praha: Akademia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- ŁOJASIEWICZ A., 1992, *Własności składniowe polskich spójników*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- ŁOŚ J., 1925, *Gramatyka polska*, t. 2, Lwów–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- MACHEK V., 1968, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Academia – Nakladatelství Československé akademie věd.
- MACIOLEK M., 2012, Zróżnicowanie *robak – chrobak* w historii i dialektach języka polskiego, w: K. Liszczyk-Kubina, M. Maciołek (red.), *Ruch w języku – język w ruchu*, Katowice: Uniwersytet Śląski – Wydawnictwo Gnome, s. 15–34.
- MAYENOWA M. R., PEPLOWSKI F. (red.), 1975, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- MAYRHOFER M., 1996, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*, t. 2, Heidelberg: Universitätsverlag Carl Winter.
- MILEWSKA B., 2007, O spójnieniach z redundancją typu *ale jednak* w dzisiejszej polszczyźnie, *Język Polski 87*, z. 3, s. 218–223.
- NĚMEC I., 1960, Ze staročeského slovníku. K původu adverbativního *však*, *Listy filologické 83*, s. 95–97.
- REICHAN J. (red.), 1999, *Indeks alfabetyczny wyrazów z kartoteki „Słownika gwar polskich”*, t. 1–2, Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN.
- RŮŽIČKA R., 1966, *Studien zur Theorie der russischen Syntax*, Berlin: Akademie-Verlag.
- SADNIK L., AITZETMÜLLER R., 1955, *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*, The Hague: Mouton – S-Gravenhage – Carl Winter.
- SŁAWSKI F., 1952–1956, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.

- SŁAWSKI F. (red.), 1974, *Słownik prasłowiański*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- SŁOBODA A., 2012, *Liczebnik w grupie nominalnej średniowiecznej polszczyzny. Semantyka i składnia*, Poznań: Wydawnictwo Rys.
- SMOCZYŃSKI W., 2007, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Wilno: Uniwersytet Wileński.
- SOBOTKA P., 2014a, Od zaimka do wyrażenia funkcyjnego. Dzieje prasłowiańskiego zaimka *vъs-akъ i jego kontynuantów, w: A. Moroz, P. Sobotka, M. Żabowska (red.), *Maiuscula linguistica. Studia in honorem Professori Matthiae Grochowski sextuagesimo quinto dedicata*, Warszawa: BEL Studio, s. 141–161.
- SOBOTKA P., 2014b, Partykuły greckie – pochodzenie i wybrane problemy opisu, w: K. Kleszczowa, A. Szczepanek (red.), *Wyrażenia funkcyjne w perspektywie diachronicznej, synchronicznej i porównawczej*, Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, s. 133–167.
- TOPOLIŃSKA Z., 2009, On pronominal markers of noun phrase extension in Macedonian and Bulgarian, w: M. Dimitrova-Vulchanova, O. M. Tomić (red.), *Investigations in the Bulgarian and Macedonian Nominal Expression*, Trondheim: Tapir Academic Press, s. 24–50.
- TOPOLIŃSKA Z., 1983, Słowiańskie *edьnъ – operator deskrypcji nieokreślonej, w: M. Basaj (red.), *Prace na 9 Międzynarodowy Kongres Slawistów w Kijowie 1983*, t. 1, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 425–434.
- TOPOLIŃSKA Z., 2007, Ekspresywne wzmaniacze ekstensji grupy imiennej, *Zbornik Matice srpske za slavistiku 71–72*, s. 19–25.
- TOPOLIŃSKA Z., 2009, Z semantyki i składni zaimków słowiańskich *vъsъ, *čělъ, *istъ, *samъ, w: Z. Topolińska, *Z Polski do Macedonii. Studia językoznawcze*, t. 2, Kraków: Wydawnictwo LEXIS, s. 106–114.
- URBAŃCZYK S. (red.), 1953–2002, *Słownik staropolski*, t. 1–11, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- URBAŃCZYK S. (red.), 1992, *Słownik staropolski*, t. 10, z. 5, Kraków: Instytut Języka Polskiego Polskiej Akademii Nauk.
- VASMER M., 1953–1958, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, t. 1–3, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- WAANDERS F. M. J., 1997, Particulars of Some Proto-Indo-European Particles, w: A. Rijksbaron (red.), *New Approaches to Greek Particles. Proceedings of the Colloquium Held in Amsterdam, January 4–6, 1996, to Honour C. J. Ruijgh on the Occasion of His Retirement*, Amsterdam: J. C. Gieben, s. 269–274.
- WAJSZCZUK J., 1997, *System znaczeń w obszarze spójników polskich: wprowadzenie do opisu*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.

- WAJSZCZUK J., 1999, Conjunctions as agrammatical meaning correlators of syntactical constituents in their functional roles in utterance, w: B. Tošović (red.), *Die grammatischen Korrelationen*, Graz: GraLiS, s. 337–345.
- WAJSZCZUK J., 2005, *O metatekście*, Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej.
- WANICOWA Z., 2006, O zależności języka *Biblii królowej Zofii* od wzoru czeskiego, w: J. Urban (red.), *Stromata historica in honorem Romani Mariae Zawadzki. Studia historyczne ofiarowane Romanowi Marii Zawadzkiemu w 70. rocznicę urodzin*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej, s. 727–759.
- WANICOWA Z., 2009, Z warsztatu badawczego leksykografa-historyka, *Język Polski* 89, z. 4–5, s. 255–262.
- WEISS D., 1977, *Syntax und Semantik polnischer Partizipialkonstruktionen im Rahmen einer generativ-transformationellen Sprachbeschreibung*, Bern: Peter Lang.
- WIERZBICKA A., 1969, *Dociekania sematyczne*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- WIERZBICKA A., WIERZBICKI P., 1968, *Praktyczna stylistyka*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- WOJTYŁA-ŚWIERZOWSKA M., 1974, *Prasłowiańskie nomen agentis*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- БЛОДІД І. К. (red.), 1970–1980, *Словник української мови*, т. 1–11, Київ: «Наукова думка».
- ГЕОРГИЕВ В. (red.), 1962, *Български етимологичен речник*, т. 1, София: Издателство на Българската академия на науките.
- ДЬЯЧЕНКО Г. М., 1993 [1900], *Полный церковно-славянский словарь (со внесением в него важнейших древне-русских слов и выражений)*, Москва: Издательский отдел Московского Патриархата.
- КОПЫЛЕНКО М. М., 1961, О языке древнерусского перевода «Истории иудейской войны» Иосифа Флавия (Глагольно-именные фразеологизмы), *Византийский временник* 20, s. 164–183.
- ТРУБАЧЕВ О. Н., 1976, Этимологические исследования и лексическая семантика, w: В. Н. Ярцева (red.), *Принципы и методы семантических исследований*, Москва: Издательство «Наука», s. 147–179.
- ТРУБАЧЕВ О. Н. (red.), 1979, *Этимологический словарь славянских языков*, т. 6, Москва: Издательство «Наука».
- ТРУБАЧЕВ О. Н. (red.), 1981, *Этимологический словарь славянских языков*, т. 8, Москва: Издательство «Наука».

**Language Systems Interactions in Etymological Perspective.
The Meaning and Development of Slavic Determiners *vbχakъ and **edьnakъ***

(summary)

The subjects of the article are to discover the origin and meaning of PSI. suffix *-ak- and determiners *vbχakъ and *edinakъ/**edьnakъ* formed with that suffix as well as to establish evolutionary paths and motivation senses as a result of which function meanings of derivatives of the determiners in question have been specified in Slavic languages. The description of their origin and development plays an important role both in determining the etymology of such words as Czech *však* and *jednak*, and in examining theoretical issues on depronominal function words. The article offers some methodological solutions for examining the history of contemporary metatextual and metapredicative expressions. The study of the origin of the linguistic phenomena connected with the semantic development of the object level of language into the metatextual level requires not only considering the characteristics of these expressions at the relevant lexical level, but also in interaction with morphological and syntactic levels, and perhaps the phonological level as well (cf. questions of apocope and phonological changes related to the transition of given expressions to the class of enclitics). Etymological research, in special cases, should be supported by both the analysis of language systems lower than the examined one (which is in fact the basis of the contemporary etymological observations) as well as an analysis of language systems higher than the examined one, which is a special procedure in etymological description of conjunctions, particles, metapredicative operators etc. Further syntactic and textual analysis in etymological research can shed different light on the etymology of metatextual phenomena.

